

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри д.і.н., професор
Володимир РОМАНЦОВ
(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

« _____ » _____ 20__ р.

**«ВИГНАННЯ НІМЕЦЬКИХ ТА РУМУНСЬКИХ ОКУПАНТІВ З
ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В
ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.
ВИВЧЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної
програми «Середня освіта.
Історія»
Шевченко Христини
Олександрівни
Науковий керівник
Арабаджи С.С., к.і.н., доцент
кафедри історії та археології
Рецензент:
Сараєва О.В., к.і.н., доцент
кафедри філософських наук
та історії України ДВНЗ
«Приазовський державний
технічний університет»

Кваліфікаційна робота захищена з
оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 20__ р.

Маріуполь – 2021 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Стан наукової розробки проблеми	6
1.2. Джерельна та методологічна база дослідження	18
1.3. Основні підходи до вивчення теми в освітніх закладах.....	22
Висновки до розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. РОЗГРОМ ВОРОГА В ПОДНІПРОВ'І	26
2.1. Стратегічна ситуація після битви за Дніпро	26
2.2. Дніпровсько-Карпатська наступальна операція	50
Висновки до розділу 2	54
РОЗДІЛ 3. ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ВІЙСЬК З КРИМУ	56
3.1. Операції Сухопутних військ	56
3.2. Чорноморський флот у боротьбі за Крим і північно-західне узбережжя Чорного моря.....	62
Висновки до розділу 3.....	69
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Актуальність обраної нами теми зумовлена необхідністю всебічного та неупередженого вивчення нашої історії в минулому столітті. Надивлячись на те, що з моменту завершення Другої світової війни минуло вже сімдесят чотири роки, в історіографії цього періоду залишається багато «білих плям», наукова та суспільна дискусія щодо окремих сторінок тієї війни не стихає, і часто стає зброєю в інформаційному протистоянні.

Але коли ми говоримо про Другу Світову війну ми маємо пам'ятати, що це одна з найбільш кривавих подій людської історії, це війна що забрала життя більш ніж п'ятдесяті мільйонів чоловік з різних сторін [18, с. 23]. Неможливо підрахувати й матеріальний, культурні, демографічні втрати які понесло людство. Навіть в нашому XIX столітті ми продовжуємо відчувати ті страшні впливи найбільшої війни двадцятого століття.

Найбільші втрати в тій війні понесли два народи Східної Європи, а саме білоруський та український народи. Назавжди в пам'яті українців zostалися трагедії Бабиного Яру що в Києві, та шахти 4-4біс в Донецьку, концтабору «Червоний» поблизу Сімферополя, та Яновського концтабору в передмісті Львова, тисячі відомих та невідомих захисників Вітчизни, що полягли в степах та лісах нашої країни [19, с. 47]

Саме підчас визволення Правобережної та Південної України було звільнено значну частку нашої країни від нацистських загарбників. Тисячі міст и сіл, звільнились від окупантів, а для західної частини нашої країни, наблизився час вигнання загарбників. Але на сам перед то було звільнення не міст чи земель, можливість мирного життя отримали мільйони українців, та росіян, білорусів та молдован, євреїв та румунів – всіх, хто жив на цих землях століттями, тих, хто мирною працею прославляв нашу країну, хто чекав та боровся за визволення України.

Сьогодні перед нами, представниками наукового суспільства, стоїть важка та важлива справа, ми маємо всебічно та неупереджено розглянути той період нашої історії, сформулювати висновки, та будувати країну пам'ятаючи про свою історію. Нажаль, обраний нами період часто був, та залишається предметом політичних інсинуацій. Ми знаємо як радянська історіографія вмilo замовчувала деякі сторінки історії, але і сьогодні ми стаємо свідками того, як деякі громадські і політичні діячі вмilo маніпулюють фактами задля досягнення своїх цілей. Тож в нашому дослідженні ми пропонуємо різні точки зору на окреслену проблему, та за допомогою документів намагаємось бути об'єктивними. Використовуючи методи історичного дослідження ми зробили спробу неупередженого розгляду подій Другої Світової війни.

Об'єктом дослідження є процес звільнення України від нацистських загарбників.

Предметом дослідження є перебіг подій в 1943-1944 роках, які призвели до вигнання загарбників з Правобережної та Південної України.

Мета роботи полягає в об'єктивному розгляді подій 1943-1944 років в Україні, встановленні передумов, та наслідків рішень командування Червоної Армії, що призвели до вигнання загарбників.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- висвітлити оперативну ситуацію на фронтах, після звільнення Лівобережної України та охарактеризувати перебіг подій під час штурму Дніпра;

- проаналізувати перебіг Дніпровсько-Карпатської наступальної операції, як однієї з найбільших операцій під час Другої світової війни.

- охарактеризувати, як ці теми викладаються в шкільному курсі «Історії України».

- описати вигнання нацистських військ з Криму.

В нашому дослідженні ми використовували різноманітні джерела. В цілому ми можемо виділити такі джерела як: збірки архівних документів, законодавчі та нормотворчі джерела, документи особового походження, багатотомні видання, видання щодо окремих бойових операцій чи планів.

Для реалізації мети дослідження і вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів науково-історичних досліджень: історико-системний метод, історико-порівняльний метод, метод причинно-наслідкового аналізу, структурний метод, історико-діалектичний метод, наративний метод.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання отриманих результатів дослідження під час уроків з історії України, робота може виступати базисом для подальшого вивчення обраної нами теми. Матеріали дослідження можуть бути цікавими широкому колу тих, хто займається дослідженням історії Другої світової війни.

Апробація результатів роботи. Тема кваліфікаційної роботи була представлена та обговорена під час виступу на всеукраїнській науковій конференції «Україна у світовому історичному просторі».

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Джерельна база дослідження дуже розгалужена. Насамперед слід відзначити таких радянських дослідників цього питання як: М. Супруненко, І. Слинько, К. Дубіна та інші. Так М. Супруненко вже в 1943 році зробив першу спробу дослідити партизанський рух в Україні. Багато інформації нам залишили самі учасники війни, так науковій інтерес мають мемуари С. Ковпака, О. Федорова та інших. А у 1942 році при АН УРСР було створено комісію з історії Вітчизняної війни, котра займалась пошуком та збереженням документів. Сучасна українська історіографія представлена роботами багатьох авторів, серед них А. Кентія, Ю. Киричук та інші. Серед зарубіжних авторів можна привести таких науковців, як: Н. Хас, Г. Шель, А. Браккель, Г. Кенені та інші [10, с.52].

Всю історіографію Другої Світової війни можна розділити на два періоди. Перший, що тривав з 1941 р. до рубежу 80-90 - х років ХХ століття-радянський період історіографії війни. У його рамках можливе виділення тих чи інших етапів, але їх кількість і межі для характеристики концептуальної спрямованості досліджень принципового значення не мають. У дослідженнях панувала офіційна концепція, науковий пошук здійснювався в руслі єдиної методологічної моделі.

Другий період, що почався з рубежу 80-90-х ХХ століття і триває до наших днів, може бути визначений як пострадянський або сучасний. Докорінно змінилася політична та соціально-економічна ситуація в країні [1, с.23]

Комплекс проведених досліджень з історії війни з точки зору концептуальних підходів, узагальнюючих оцінок вже не являє собою

моноліту. В історіографії війни відбувається становлення методологічного плюралізму.

Радянську історіографію можна розділити на три етапи: перший - від початку Великої Вітчизняної війни до серед. 1950-х років (період «сталінізму»); другий - з сер. 1950-х років до сер. 1960-х років (період «відлиги»); третій - з сер. 1960-х років до сер. 1980-х (період «застою») [51, с. 263]

Кожному з цих етапів відповідають певні історичні умови, певні можливості. Указаний етапи дозволяють розкрити якісні скачки в розробці проблеми, що цікавлять нас, як в цілому по країні, так і в рамках окремих економічних районів. Протягом усіх цих етапів відбувався неспинний розвиток історичної думки, розширювалася база джерел, удосконалювалися форми організації наукової роботи. Але до другої половини 1980-х років незмінним залишався партійно-державний диктат в ідеології і науці, що вело до певного звуження і однобічності історичних досліджень.

Наступив в кінці 1980-х років плюралізм думок благотворно позначився на творчій атмосфері, неминуче загостривши критичний компонент наукових досліджень. Для першого етапу була характерна ідеалізація, лакування радянської дійсності, так як в той час культ особистості Сталіна тяжів над творчими силами інтелігенції і не давав їм можливості розкритися. Особливо прикро, що в перше повоєнне десятиліття, коли всі події були свіжі в пам'яті, умов для глибоких наукових досліджень не було. Найзагальніші висловлювання і зауваження Сталіна ставали незаперечними постулатами в написанні історії Другої Світової війни. Істиною в останній інстанції вважався збірник статей і промов Сталіна «про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», який вийшов в 1942 р., але потім доповнювався його новими виступами і багаторазово перевидавався мільйонними тиражами (в 1943 р. вийшло друге видання накладом 5 млн. примірників). Його вплив на історіографію війни подібно до того, яке надав «короткий курс історії

ВКП(б)» на стан суспільних наук в цілий. Творче осмислення історії війни було надовго затримано [42, с.173].

У роки війни виступи Сталіна, культ якого пронизував свідомість народу, сприяли згуртуванню всіх сил на відсіч ворогові, а спрощене оптимістичне пояснення подій при безмежній вірі у вождя зміцнювало впевненість у перемозі.

Складніше оцінити збірник промов, виступів, наказів і відповідей кореспондентам І.В. Сталіна як історіографічне джерело. Сталін правильно відзначав багато безперечні фактори, що визначили в ході війни силу Радянського Союзу і його перевагу над фашистською Німеччиною [42, с.179]

Сталін однозначно оцінював пакт про ненапад з фашистською Німеччиною 23 серпня 1939 р. як «певний виграш для нас і програш для фашистської Німеччини».

Книга Сталіна «про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» на довгі роки стала в нашій країні концептуальним фундаментом і джерелом спрощень, полегшених, а часом і невірних тлумачень і суджень про історію Другої світової війни [49, с.97].

У березні 1946 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. 9 лютого 1946 Сталін виступив з промовою на передвиборних зборах перед виборцями сталінського округу міста Москви. Він заявив, що головний підсумок полягає в тому, що наша країна здобула перемогу над ворогом. Переміг радянський суспільний лад, виправдав повністю всю передвоєнну внутрішню і зовнішню політику.

У 1948 р. вийшло в світ друге видання короткої біографії Сталіна. У ній відтворені всі положення про підсумки війни, висловлені Сталіним на передвиборних зборах, доповідях, промовах і наказах в роки війни. «Сталін надихнув радянський народ на відсіч ворогові, Сталін привів радянський народ до перемоги» «На різних етапах війни сталінський геній знаходив правильні рішення, повністю враховують особливості обстановки», - стверджувалося в біографія. Було широко відомо, що Сталін особисто

відредагував свою біографію, а це означало, що не тільки її ідеї, а й коментарі до неї виходили від нього. Для істориків вони були незаперечними методологічними установками в висвітленні подій минулої війни [29, с.126].

Перший етап досліджень можна розділити на два підетапи: I підетап - воєнні роки (1941-1945 рр.) і II підетап - повоєнне десятиліття (з 1945 р. - до XX з'їзду партії) [26, с.63].

До середини 1950-х років склалася парадоксальна ситуація: в Радянському Союзі, який зіграв вирішальну роль в розгромі фашистської Німеччини, видавалися лише окремі книги з історії Другої Світової війни, в той час як в інших країнах антигітлерівської коаліції, перш всього в США і Великобританії, виходили в світ серії книг, склалися з десятків томів, не кажучи вже про публікації безлічі збірників документів.

Найбільш плідним періодом у вивченні історії Другої Світової війни з'явився другий, початок якому поклав XX з'їзд партії. Були засновані нові Історичні журнали «Питання історії КППС» «Історія СРСР», «нова і новітня історія» «Військово-історичний журнал» [25, с. 207].

Помітно розширюється джерельна база проблеми, більше використовуються архівні та статистичні матеріал. Набагато глибше аналізуються питання про роль тилу у війні, єдності фронту і тилу. Стали з'являтися перші аналітичні статті в журналах, активізувалося видання мемуарів учасників війни.

Саме в 1960-х роках були видані шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945 рр.» (М., 1960-1965, тираж 200 тис. примірників) і однотомник тієї ж назви в 1965 р. — Коротка історія, написана цими ж авторами. Рішення про написання даної багатотомної праці було прийнято у вересні 1957 р. [28, с.105].

Тоді ж в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КППС був створений відділ «Історії Великої Вітчизняної війни», який очолили Е. А. Болтін і його заступник Б. С. Тельпуховський, відомі вчені і відмінні організатори.

До роботи було залучено широке коло військових істориків, співробітників академічних інститутів, викладачів вузів, фахівців не тільки Москви, а й з інших міст.

Для співробітників відділу історії Великої Вітчизняної війни були розкриті двері архівів Міністерства оборони, ЦК партії та інших сховищ документів. Доступною стала і зарубіжна література. Приблизно 2 тис. книг було закуплено за кордоном. На початку 1960-х років у відділ зайшов приїжджав до Москви західнонімецький історик Х.А. Якобсен сказав, що такої багатой бібліотеки з історії Другої світової війни він ніде не бачив [46, с.174]

Велику роботу в галузі вивчення історії військових дій провели Генштаб Збройних Сил і військова академія. Їх дослідження мали гриф «і» для службового користування» Серед них необхідно відзначити такі видання, як «Операції Великої Вітчизняної війни в 4 томах», «Військове мистецтво у Великій Вітчизняній війні» в 3 томах.

На основі закритих матеріалів була написана і в 1958 р. опублікована зберегла наукову цінність робота військових істориків «Друга світова війна 1939-1945 рр. Військово-історичний нарис» під загальною редакцією С.П. Платонова, Н.Г. Павленко та І.В. Паротькіна [46, с.180].

У період «відлиги» розширюється коло проблем, якими займаються історики. В цей час з'являються роботи, присвячені робітничому класу в роки війни (Митрофанова А.В. «Робітничий клас Радянського Союзу в перший період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.)». М., 1960; Морехіна Г. Г. робочий клас-фронт. Подвиг робітничого класу СРСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 р. М., 1962; Куманев Г.А. радянські залізничники в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1945. М., 1963 та ін.) [43, с.329].

У період «відлиги» також починається дослідження внеску кожного окремого регіону в перемогу над фашистською Німеччиною. Так, дослідники

Оренбурзької області починають вивчати діяльність обласної партійної організації в роки війни і внесок області в перемогу над ворогом.

Виходять роботи А.З. Безверхнього (в єдиному бойовому таборі. Нарис про роботу Оренбурзької обласної партійної організації в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Челябінськ, 1965); В. і. Швидкченко (Оренбурзька Обласна Партійна Організація в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941-1945 рр.). Вчені записки Оренбурзького держ. пед. Ін-ту. Оренбург, 1967. Вип. 25) [43, с. 340].

З середини 60-х починається фактично реабілітація Сталіна. Спочатку П.М. Поспелов, директор ІМЛ при ЦК КПРС (напередодні ХХ з'їзду він очолював групу з підготовки доповіді м. с. Хрущова «про культ особистості Сталіна»), в червні 1965 р. в Києві, потім С. П. Трапезников, завідувач відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС.

Вплив політичної ситуації на історіографію війни найбільш виразно проявився у зв'язку з виданням роботи А. М. Некрича «1941, 22 червня» (М., 1965). Ця невелика за обсягом книга, випущена в науково-популярній серії видавництва АН СРСР тиражом 50 тис. примірників, носила довідковий характер і по суті справи майже не містила нових фактів порівняно з тими, які були вже введені у науковий обіг у шеститомнику, але її автор концентрував увагу на подіях передодня і початку війни і прорахунках, допущених у підготовці до війни. Обговорення книги Некрича в лютому 1966 р. в Інституті марксизму-ленінізму, хоча і виявило різні погляди і суперечливі оцінки, але в цілому мало характер наукової дискусії. Однак потім в результаті сильного тиску з боку командно-адміністративного апарату, перш за все ЦК КПРС, книга зазнала розносній критиці. Автор був виключений з партії, його роботи перестали публікувати, зрештою Некрич був змушений емігрувати з СРСР. [40, с.306]

Черговий, третій період історіографії Другої Світової війни тривав з середини 60-х до середини 80-х років. Важко оцінити цей період однозначно.

З одного боку, тривав процес прирощення історичних знань, особливо у вивченні роботи радянського тилу і партизанської війни. Однак був знову ускладнений доступ істориків до фондів архівів [40, с.320].

Помітною подією у військовій історіографії став вихід у світ в 1975 р першого видання фундаментальної праці члена-кореспондента АН СРСР (з 1981 р - Академіка) А. М. Самсонова «Крах фашистської агресії. 1939-1945», де початковому періоду війни, в тому числі аналізу причин поразок Червоної Армії, прорахунків керівництва країни і військового командування приділяється серйозна увага.

У 1970-1980-і рр. опубліковані нові монографії В. А. Анфілова «Безсмертний подвиг: дослідження передодня і першого етапу Великої Вітчизняної війни» (1971), «Провал» блицкригу «(1974), «Крах стратегії» блискавичної війни» (1981), «Провал плану «Барбаросса» (1986), «Крах походу Гітлера на Москву, 1941 р.» (1989), «Незабутній сорок перший» (1989) [37, с.147].

У своїх роботах він приходить до висновку, що напередодні нападу Німеччини на Радянський союз окремі радянські військові теоретики враховували можливість нанесення противником удару головними силами на самому початку війни. Але в керівництві країни і армії не було єдності поглядів.

60-70-ті роки минулого століття виявилися досить плідними в дослідженні проблем всенародної боротьби в тилу ворога. Тільки з 1965 по 1971 р. з цієї тематики було опубліковано понад 400 книг, брошур, статей та документальних збірок. З'явилися монографії, присвячені боротьбі радянських партизанів і підпільників. У їх числі вийшла в 1965 р книга Л. Н. Бичкова «Партизанський рух в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945: Короткий нарис» [30, с.16].

Незважаючи на певні успіхи, поява великої кількості публікацій з історії Другої світової війни та створення документальних збірок, період

1965-1985 рр. з'явився, за оцінками багатьох фахівців, «застійним» у розвитку вітчизняної історіографії.

Найбільшим виданням цього часу стала 12-томна «Історія Другої світової війни» - перше вітчизняне фундаментальне видання з історії Другої Світової війни (330 тис. примірників). Приблизно половину всього обсягу видання становили матеріали з історії Другої Світової війни, половину - про події на інших театрах Другої Світової війни і про становище в країнах фашистського блоку і антигітлерівської коаліції. Роботу над нею очолив створений 27 серпня 1966 р. Інститут військової історії МО СРСР. Керували виданням Міністр оборони А.А. Гречко і його заступник А.А. Єпішев - начальник Головного політичного управління Радянської Армії [33, с.127].

У 12-томній «історії Другої світової війни» представлена нова концепція історії Другої світової війни. Праця містить велику кількість фактичного і статистичного матеріалу, в тому числі і раніше невідомого, опис ходу багатьох подій і всієї війни, величезна кількість прикладів героїзму. Але ґрунтовного наукового осмислення фактів і подій війни в цілому і її підсумків не вийшло.

1970-ті роки трагічні поразки 1941 р. іменувалися «тимчасовими невдачами» (Історія КПРС. Т. 5, кн. 1 і в 4-му виданні підручника «Історія КПРС») [14, с.139].

«Історія Другої світової війни. 1939-1945 рр.», не встигнувши вийти, вже застаріла морально. Ось деякі приклади відступу в цій праці від історичної правди. Стали уникати навіть самого слова «репресії», замінюючи його іншим – «звинувачення». Якщо в шеститомнику повідомлення ТАСС від 14 червня 1941 р. піддалося критиці, то в новій монографії воно підноситься як якесь благодіяння. Сенс передвоєнних подій поданий так, що навіть найтяжчі злочини виглядають безневинними помилками [14, с.153].

Якщо в шеститомнику багато помилок і прорахунки Сталіна, керівників Наркомату оборони, Генштабу зазнали хоч якоїсь критики, то в дванадцятитомку подібні критичні зауваження вже були відсутні.

Війна не була показана як глибока трагедія народу, тим самим був недооцінений подвиг народу, який зумів подолати величезні труднощі, переломити хід війни і домогтися перемоги. Видання пройняте апологетикою на адресу генерального секретаря Л. І. Брежнєва. Дифірамби Брежнєву придбали майже карикатурні форми, оскільки його незначна роль під час війни була очевидна. Прославлення тодішнього керівника партії і держави особливо видно в узагальнюючому 12-му томі, де Брежнєв згаданий 24 рази, Сталін - 17, Жуков-7, Василевський - 4, «герой» рейтингу шеститомника Хрущов майже зник зі сторінок дванадцятитомника-7 згадок на все видання. Звичайно, така тенденційність негативно впливала на довіра читачів до видання. В цілому догматизм в ті роки взяв гору над діалектикою історичної думки [14, с.132].

Новий період історіографії Другої Світової війни почався з другої половини 80-х років, коли розвиток гласності, демократизації, плюралізму в країні створили сприятливі умови для більш об'єктивного вивчення історії війни, осмислення її підсумків і уроків. Існувало дуже багато «білих плям» історії: це і причини поразок Червоної Армії в початковий період Другої Світової війни і влітку 1942 р., долі оточених армій і радянських військовополонених, фактор раптовості, співвідношення сил сторін напередодні 22 червня 1941 р і т. д.

Ослаб, а з початку 1990-х років зник ідеологічний прес з боку КПРС, що довів над історичною наукою. Був значно полегшений доступ до архівних матеріалів. У відкриті двері кинулися не тільки історики, але і публіцисти, які нерідко ставили своєю метою не всебічне дослідження, а пошук найбільш гострих, невідомих раніше фактів, аби вони протистояли колишньої офіційної концепції. Можна сказати, що найчастіше ними керувало не бажання пізнати істину, а прагнення відповідати новій кон'юктурі, пристосуватися до неї.

Нестримне прагнення до докорінного перегляду старих оцінок, не підкріплене глибоким знанням джерел, та й історичного процесу в цілому,

призводило до численних витрат полеміки, оскільки голос істориків спочатку ще слабо звучав у гострих дискусіях, учасники яких нерідко займалися зміною старих оцінок історичних подій на діаметрально протилежні. До того ж в умовах становлення ринкових нерідко попитом стала користуватися не справжня наукова література, а книги в цікавій, парадоксальній формі доволіно трактують історію.

Найбільш ефективним засобом боротьби з антинауковими спекуляціями на історичні теми могла б з'явитися широка публікація джерел з історії Другій світової війни. Почасти ця робота велася на сторінках «Известий ЦК КПСС», «Нової и новітньої історії», «Вопросов истории», та інших наукових журналів. Але цього мало: необхідно було розгорнути широку систематичну роботу з видання десятків, а може бути, сотень томів документів [14, с.157]

Бурхливі події кінця 1991 р. означали наступ нового історичного етапу в розвитку країни. Виникнути гостра необхідність створення достовірної історії Другої Світової війни.

31 січня 1993 р. послідувала директива Міністра оборони РФ П.С. Грачова про підготовку науково-популярного праці «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. Нариси, історія». В ході роботи задум був уточнений «Військовоісторичні нариси». Це означало, що основна увага буде приділено висвітленню військових дій на фронтах Другої Світової війни [17, с.209]

За п'ять років авторському колективу вдалося підготувати капітальну чотиритомний працю. Гнітюче малий тираж книг - всього 2 тис. примірників. А це означає, що навіть багато бібліотек не змогли придбати цю книгу. Книга видана на високому поліграфічному рівні, ілюстровані маловідомими фотографіями.

Авторському колективу вдалося уникнути «суб'єктивістських перекосів» колишніх видань («хрущовського» в шеститомнику і «брежнєвського» в дванадцятитомнику) і порожнього славослів'я на адресу деяких керівників країни і полководець. Виважено і об'єктивно учасники війни названі відповідно до тієї ролі, яку вони дійсно грали. [21, с.37].

Разом з тим майже нічого не сказано про партійно-державне керівництво країни: мало - про ДКО, нічого - про ЦК ВКП (б), Раднаркомі, радах, комсомолі та громадських організаціях. Замовчування їх ролі у війні не є виправданим кроком.

В сучасних наукових розвідках панують протилежні тенденції. Перша, політично заангажована: Сталін і Гітлер - головні винуватці Другої світової війни. Друга ґрунтується на значному корпусі історичних джерел та дослідженнях і стверджує, що витoki найбільшої світової трагедії треба шукати в глобальних світових суперечностях, породжених Версальською системою й політикою основних політичних гравців, якими були Німеччина, СРСР, Велика Британія та Франція. Авторам видаються повністю неспроможними контраверсійні версії, в яких висловлюється думка: «Радянський Союз виступав жертвою підступного та хитрого ворога». Чи її повний антипод: «Гітлер вимушений був розпочати військові дії, щоб випередити агресивні плани Сталіна в Європі» [23, с.131].

Серед ключових дискусійних питань, навколо яких відбувається наукова полеміка, найбільш акцентованими є такі: проблеми методології та методів, секретна дипломатія, політика замирення агресора, політекономія війни, можливість історичних інтерпретацій, пошук політичних альтернатив. Узагальнення значного комплексу джерел і літератури дало авторам змогу зробити низку незаангажованих висновків. З другої половини 1930-х рр. Європа жила в умовах військових тривог.

Від більшості наукових досліджень домінантним залишається враження про те, що політика потурання Німеччині, а з часом - кроки з «замирення» Гітлера, яку проводили чільні західні країни, вочевидь, підштовхувала нацистів до агресії. Мовчазна згода Заходу на порушення міжнародних договорів надавала Берліну карт-бланш на переділ Європи. Беззаперечний факт історії - окрім політики подвійних стандартів гарантів Версальської системи щодо Німеччини, дуже активною була їхня роль і у відродженні військово-промислового комплексу Третього Рейху [23, с.158]

Панорамний аналіз літератури та джерел дає можливість стверджувати, що ні нацистська Німеччина не була союзником СРСР, ані Радянський Союз не вдавався до союзницьких обов'язків перед німцями, хоч обидві сторони сепаратно демонстрували один одному показові лояльність і підтримку. Саме на такий розвиток подій указує німецький учений Г. Якобсен, посилаючись на секретний матеріал Третього Рейху. За текстом науковця, в кінці грудня 1940 р. Гітлер стверджував: «чесно кажучи, союзу ніколи не було, бо надто глибока прірва між світоглядами» [23, с.162]

Насправді взаємні присяги у «вірності у дружбі» були брудною політичною грою, поки Москва та Берлін готувалися до вирішального смертельного двобою. Сталінський СРСР був активно долучений до всіх міжнародних і політичних процесів, які відбувалися в передвоєнні роки. Для оцінки зовнішньої політики Радянського Союзу потрібно не використовувати окремі факти, висмикнуті з контексту подій, а оглянути весь спектр комунікацій на міжнародній арені.

В політичних багатоходівках Кремля, спробах зіграти на суперечностях у капіталістичному таборі чи закласти фундамент політиці колективної безпеці, Сталін, вочевидь, опинився без вибору, що штовхнуло його на зближення з Німеччиною. Все це справляє враження, що кремлівський диктатор справді побоювався передчасного військово-го конфлікту з Німеччиною. На політичній шахівниці з Гітлером він робив неадекватні розміни, які сучасники визнали нерелевантними [23, с.205].

Незважаючи на всебічну наукову поліфонію щодо початку Другої світової війни, хоча й не беззаперечним, але з правом на власну інтерпретацію видається і те, що дипломатичний двобій Сталін програв. Розділивши з Гітлером Східну Європу і спрямувавши військову машину Рейху на Захід, він сподівався на довгу виснажливу війну, яка дасть СРСР можливість підготуватися до майбутнього глобального зіткнення з нацистами. Швидка капітуляція Франції перекреслила всі сталінські плани. В

подальшому принизливій спробі Сталіна переконати Гітлера в миролюбстві, як відомо, закінчилися катастрофою.

1.2. Джерельна та методологічна база дослідження

В нашому дослідженні ми використовували різноманітні джерела. В цілому ми можемо виділити такі джерела як: збірки архівних документів, законодавчі та нормотворчі джерела, документи особового походження, багатотомні видання, видання щодо окремих бойових операцій чи планів.

Нажаль працювати з архівними документами наразі дуже важко через карантинні обмеження, тож в роботі ми не використовували архівні документи і були вимушені посилатися на архівні данні, що оприлюдненні в спеціалізованих збірниках. Але ми не можемо оминати архівні данні, говорячи по вивченню теми нашої роботи. Вже в роки Другої Світової війни починається публікація низки архівних матеріалів. Були видані документи надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів окупантів. Ця частина джерел представлена такими виданнями як: «Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы. отв. ред. М. Мягков ; сост. Ю. Никифоров» [39], та «Великая Отечественная война - день за днем: по материалам рассекреченных оперативных сводок Генерального штаба Красной армии. Т. 6. Коренной перелом. 1 июля - 31 декабря 1943 г.» [19].

Законодавчі та нормотворчі джерела нашого дослідження складаються з Закону України "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років" №315-VIII від 09.04.2015 [51], УІНП. Матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення (8 травня) та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня) [52], МОН України. Навчальні програми для 10-11 класів [55].

У новітніх дослідженнях Другої Світової війни вивчаються джерела особистого походження з метою розширення глобальної картини війни і розуміння психології людини воюючого. Мемуари фронтників про Другу Світову війну поряд з іншими джерелами особистого походження відіграють настільки важливу роль у суспільно-політичному та літературному житті свого часу, що представляють цілком самостійний історико-культурний інтерес. Дослідження спогадів людей фронтового покоління розширює межі вивчення війни, переносить акценти з фактичної сторони явища у площину особистого сприйняття, формування психології фронтників.

Мемуари – це спогади про минуле, написані учасниками або сучасниками будь-яких подій. Складаються на основі особистого досвіду їх авторів, але осмисленого відповідно до їх індивідуальністю і суспільно-політичними поглядами часу написання мемуарів. Основним джерелом відомостей для мемуарів є спогади авторів про пережите, але поряд з ними часом використовується різна документація, щоденники, листи, преса і т. п. цінність мемуарів для історичної науки визначається їх конкретністю, здатністю відобразити особисте ставлення автора до подій, в яких він брав участь. Але суб'єктивність мемуарів ускладнює роботу дослідника, тому мемуари розглядаються в російському (Радянському) джерелознавстві як додаткове джерело. За своєю природою вони не можуть бути цілком об'єктивними хоча б тому, що є суб'єктивною думкою їх авторів про події, в яких їм довелося брати участь, про людей, з якими вони стикалися, про самих себе і результати своєї діяльності. Хоча, звичайно, мемуари нерідко містять відомості, які неможливо почерпнути з інших джерел [30, с.147]. В нашому дослідженні ми використовували мемуари Г.К. Жукова [31].

Важливими джерелами є також багатотомні видання. Серед них слід зазначити: «Великая Отечественная война 1941-1945 годов : в 12 т» [17], «Великая Отечественная война 1941—1945. Военноисторические очерки : в 4 кн.» [12], та інші. Багатотомні видання, що створюються колективами

авторів, мають високу ступінь розробки тем, що описуються в них, часто в них використовуються цитати з документів, мемуарів тощо.

Видання щодо окремих бойових операцій чи планів представлені в нашому дослідженні такими працями як: «Валерій Грицюк. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція 13.07.44-29.08.44). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» [7], «Валерій Грицюк. Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1.11.43-11.12.43). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» [4] та іншими. Видання щодо окремих бойових операцій чи планів дають більш розгорнену інформацію щодо окремих епізодів Другої Світової війни.

Питання методології є головними в науці, винятком не є і історична наука. В даний час, як і раніше, питання методології історичного дослідження є предметом численних дискусій.

Прийнято виділяти три рівні методів науки: загальний, загальний і приватний. До числа характерних ознак наукового методу (до якого б типу він не ставився) найчастіше відносять: об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність і ін.

До загальних відносяться філософські методи. До загальнонаукових методів відносяться: аналіз і синтез, аналогія, моделювання, абстрагування та ідеалізація, Узагальнення, індукція і дедукція, Інверсія, і ін. [43, с.90].

Загальнонаукові методи застосовуються на всіх стадіях пізнавального процесу, як на емпіричному, так і на теоретичному.

Нас найбільше цікавлять приватні (спеціальні) методи історичного пізнання.

Одним з найважливіших є принцип історизму або ж історичний метод. Принцип історизму говорить про необхідність вивчення всякого явища в його розвитку: зародження, становлення і відмирання. Історизм не тільки метод дослідження, а й спосіб осмислення минулого, сучасності і ймовірного майбутнього, вимагає шукати коріння всіх явищ в минулому, розуміти, що

між епохами існує спадкоємність, а кожен епоху необхідно оцінювати з точки зору її історичних особливостей і можливостей. Сама назва методу вказує на його сутність-дослідити зміни. При аналізі трансформації інститутів важливо встановити причинно-наслідкові зв'язки. У роботі використання даного методу дозволило всебічно і глибоко розглянути питання дослідження. Нами зроблена спроба розглянути питання робітничого руху з самого моменту скасування кріпосного права, як ключової сторінки у виникненні і формуванні робітничого руху в нашій країні [43, с.101].

Наративний метод (у деяких джерелах – описово-оповідний). У сучасному розумінні наративний метод є важливим, хоча і недостатнім для викладу історичних фактів. Саме оповідання передбачає наявність певної послідовності, яка вибудовується на основі логіки самих подій. В ідеалі опис джерел і узагальнення даних повинні бути тісно пов'язані один з одним. У роботі нами здійснена спроба викласти основні характеристики впливу на робочий рух не тільки в хронологічній, але і в логічній послідовності, склавши пов'язане оповідання [37, с.55].

Порівняльний метод. Порівняння-один з базисних принципів наукового пізнання і один з найпоширеніших в суспільних науках. Так в рамках нашого дослідження ми будемо порівнювати ступінь політизації робітничого руху в різні періоди, ступінь впливу економічних процесів на політичні процеси.

Структурний метод заснований на виявленні стійких зв'язків всередині системи. Вивчає інститут як систему, що включає в себе стійкі елементи, а також способи зв'язків між цими елементами. Ці елементи, а також способи зв'язку між ними утворюють структуру системи. Кожен з елементів виконує певну функцію, яка є важливою для підтримки системи в цілісності.

Системний метод будується на розумінні системи як сукупності взаємопов'язаних елементів. Вивчення будови системи-сукупності входять в неї елементів являє собою аналіз внутрішньої структури. У зв'язку з цим системний метод тісно пов'язаний зі структурним. Нерідко системний і

структурний методи об'єднують в системно-структурний метод, кажучи, таким чином, про їх тісний зв'язок. У рамках нашого дослідження структурний метод був надзвичайно важливим. У роботі ми простежили як з хаотичних осередків робочий рух трансформувалося в цільну системну одиницю.

Застосування всіх трьох рівнів методів наукового дослідження дозволяють організувати наше дослідження відповідно до вимог пред'являються до наукової роботи.

1.3. Основні підходи до вивчення теми в освітніх закладах.

З 2016/17 навчального року учні 10-11 класів навчаються за новими програмами з історії України. Про це повідомляла прес-служба Українського інституту національної пам'яті (УІНП).

В 2015 році Інститут ініціював внесення змін до шкільної програми з історії України для 10-11 класів. Міносвіти створило робочу групу з удосконалення та розвантаження програм. Після обговорення проект був затверджений. Так були змінені підходи до вивчення багатьох тем з історії України [52].

Вперше в старших класах вводились практичні заняття з уроками узагальнення та тематичного оцінювання. Наприклад, була виділена в окремі теми Українська революція 1917-1921 років. Період масових репресій і великого терору в Україні отримав назву – «встановлення та утвердження радянського тоталітарного режиму (1921-1939 рр.)».

Крім того, школярі вивчатимуть низку історичних особистостей та персоналій, які сприяли розвитку України.

«У програмі виділені і розширені, зокрема, такі події, поняття, факти і терміни: бій під Крутами; етапи трудової і політичної еміграції; війни радянської Росії з Українською Народною Республікою; радянська окупація України; адміністративно-територіальні зміни українських земель протягом

усього XX століття; Акт відновлення Української держави; внесок українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні; українці у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй», - говорилося в повідомленні [57].

У нову шкільну програму з історії вводяться поняття: «депортація «(депортація з Криму кримських татар та інших народів, а також масові депортації етнічних українців з Польщі в 1944-1946 роках), «Українська Гельсінська група» та інші.

Нові програми вивчення історію пропонують нове тлумачення історії Другої Світової війни. Вивчення цього розділу ґрунтується на Законі України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» №315-VIII від 09.04.2015 [51].

Наразі, згідно з навчальними програмами для 10-11 класів з історія України (Рівень стандарту). Історія: Україна і світ. Історія України: всесвітня історія (інтегрований курс), історія Другої світової викладається наприкінці 10 класу. А саме в розділах: Розділ 6. Передумови Другої світової війни, Розділ 7. Друга світова війна. Також в 11 класі є тема, що чіпляє Другу Світову, а саме: Розділ 1. Україна в перші повоєнні роки [53].

Основним державним регулятором, що диктує тлумачення історії є Український інститут національної пам'яті (УІНП). Так о 2019 році до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні УІНП поширював такі рекомендації: Гасло інформаційної кампанії: «1939–1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо» [56].

Ми пам'ятаємо, яким страшним лихом для українців була Друга світова війна. Пам'ятаємо, що агресора зупинили спільними зусиллями Об'єднані Нації. Не забуваємо: той, хто захищає свою землю, завжди перемагає. Ця пам'ять робить нас сильнішими. Вона – запорука того, що в майбутньому подібна трагедія не повториться.

Ключові повідомлення: Друга світова війна стала найбільш кривавою в історії людства. Україна вшановує пам'ять кожного, хто боровся з нацизмом, а також усіх жертв.

День пам'яті та примирення та День перемоги символізує не триумф переможців над переможеними, а має бути нагадуванням про страшну катастрофу і застереженням, що не можна розв'язувати складні міжнародні проблеми збройним шляхом, ультиматумами, агресією, анексією. Вона скінчилася і найважливішим її підсумком має бути не перемога, а мир.

Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. Ціною цього стали надзвичайні втрати українців і громадян України інших національностей упродовж 1939–1945 років. Найтяжчі – демографічні, які оцінюють у 8–10 мільйонів осіб [56].

Трагедія Українського народу в роки Другої світової полягала в тому, що на час початку війни він був розділений між кількома державами. Українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси і вбивати інших українців. За панування над Україною воювали дві тоталітарні системи, що однаково не рахувалися з ціною людського життя. Кожна сторона протистояння намагалася продемонструвати на наших землях прихильність до українства. Однак єдиним справді українським суб'єктом у роки війни був визвольний рух – передовсім, Українська повстанська армія.

У Другій світовій війні Україні випала героїчна і разом з тим трагічна роль. Єднання суспільства навколо усвідомлення цієї істини й надалі сприятиме ефективному протистоянню зовнішнім викликам та загрозам.

Сьогодні Україна, як і у роки Другої світової війни є епіцентром протистояння агресору. Україна є важливим чинником європейської безпеки у протистоянні російській агресії [56].

На вивчення теми визволення Правобережної та Південної України в роки Другої світової війни в сучасних програмах відводиться загалом один урок, в підручниках рекомендованих МОН України цим темам відводиться

один чи два параграфи, що становить не більш ніж 10 сторінок з урахуванням ілюстративного матеріалу.

Ці ідеологеми є основними для офіційного тлумачення історії Другої світової війни в Україні в сьогоденні, і шкільні програми повністю підпорядковані ним.

Висновки до розділу 1.

На сьогодні ми маємо досить складну та розгалужену історію вивчення Другої світової війни. Різні дослідники пропонують авторські підходи до історіографії питання. Існують різні, інколи діаметрально протилежні погляди на події Другої Світової війни. Але в усьому різноманітті підходів

Для реалізації мети дослідження і вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів науково-історичних досліджень: історико-системний метод; історико-порівняльний метод; метод причинно-наслідкового аналізу; структурний метод; історико-діалектичний метод; наративний метод.

Використовування низки методів науково-історичних досліджень дозволяє сформувати неупереджену картину подій тієї пори. Використання як нових так і виданих в минулому столітті джерел дозволяє всебічно розглянути питання Другої Світової війни.

Також в першому розділі нами дослідженні основні підходи до вивчення теми в освітніх закладах, що гуртуються на низці нормативних актів, навчальних програм, та офіційних ідеологем сформульованих Українським інститутом національної пам'яті. Розгляд цього питання в першому розділі дає нам змогу викладати основні питання нашої праці відповідно до сучасного погляду на історичне минули України.

Об'єднав в одному розділі основні теоретичні засади вивчення історію Другої світової ми підготували значну базу для вивчення обраної теми.

РОЗДІЛ 2. РОЗГРОМ ВОРОГА В ПОДНІПРОВ'І

2.1. Стратегічна ситуація після битви за Дніпро

Хронологічно наше дослідження охоплює період 1943-1944 років. Як вже зазначалось це третій етап Другої Світової війни, а також частково четвертий етап в радянській історіографії, або другий період радянсько-німецької війни, що є другим періодом Другої Світової війни [24, с.391].

В ході першого етапу битви за Дніпро-Чернігівсько-Полтавської та Донбаської наступальних операцій-радянські війська не тільки звільнили основну частину Лівобережної України і Донбасу, а й зайняли на правому березі Дніпра ряд оперативних плацдармів.

На східному березі Дніпра німецькі війська утримували лише три великих плацдарми - Кременчуцький, Нікопольський і Запорізький. Південніше війська Південно-Західного і Південного фронтів після звільнення Донбасу вийшли на продовження «Східного валу» по р. Молочна.

Система німецьких оборонних рубежів по річках Дніпро і молочна була порушена в ряді місць, але «Східний вал» ще не вдалося розтрощити, йшли кровопролитні бої за утримання і розширення захоплених плацдармів. Затягування цих боїв могло призвести до вимотування ударних угруповань, підриву їх наступальних можливостей, що було особливо небезпечним в умовах наближення зими. В цих умовах було важливо знайти можливості для завершення прориву «Східного валу» [3, с.321].

У зв'язку з цим Ставка ВГК поставила завдання ліквідувати передмостові укріплення противника, що залишилися на лівому березі Дніпра, розширити плацдарми до стратегічного рівня, створивши тим самим умови для звільнення всієї Правобережної України та Криму.

Вермахт, зі свого боку, прагнув за всяку ціну утримати «Східний вал», перевести бойові дії в позиційне русло в інтересах виграшу часу, акумулювання сил і засобів для перелому несприятливого для себе розвитку

подій. Найближчими завданнями груп армій «Центр» і «Південь» були ліквідація плацдармів радянських військ, організація на рубежі річок Дніпро і молочна міцної оборони і утримання Правобережної України [45, с.491].

Командування німецьких військ розраховувало, що радянським військам, які зазнали серйозних втрат в ході тримісячних безперервних битв, втомленим фізично і морально, буде потрібно тривалий час для відновлення сил. Надії також покладалися на можливу паузу в наступі Червоної Армії, що очікувалася у зв'язку з наближенням осінньої бездоріжжю. Так, у підсумковій оцінці становища на радянсько-німецькому фронті відділ з вивчення армій Сходу генерального штабу Сухопутних військ Німеччини ще 5 вересня 1943 р. стверджував: «Противник, мабуть, вже зараз буде прагнути до створення оперативної паузи на час бездоріжжя з тим, щоб поповнити свої сили. Можливо, що він спробує також до настання цієї паузи зайняти по можливості сприятливі вихідні райони для передбачуваного зимового наступу». Така оцінка планів радянського командування зберігалася майже до кінця жовтня[9, с.191].

Командування групи армій «Південь» вживало активних заходів з відновлення боєздатності своїх з'єднань. Крім того, проводилася перегрупування з'єднань з інших ділянок фронту і перекидання з'єднань із Західної Європи. Нарощуючи тут угруповання сил і засобів, німецьке командування у вересні 1943 р направило на східний фронт Управління двох армійських корпусів, два управління резервних корпусів, дев'ять піхотних і чотири резервні дивізії. Досить розгалужена дорожня інфраструктура Правобережної України дозволяла противнику забезпечувати постачання своїх військ і здійснювати їх перекидання. Одночасно вермахт на загрозованих напрямках збільшував глибину підготовленої оборони, готуючи нові рубежі.

До кінця вересня 1943 р. південно-західний стратегічний напрямок продовжувало грати найважливішу роль, перш за все в смугах дій Центрального, Воронезького і Степового фронтів, яким належало розгромити

протистоїть угруповання противника, звільнити найважливіші економічні райони країни і блокувати німецькі війська в Криму. До початку жовтня 1943 р. сили, зібрані радянським командуванням в районі нижніх переправ через Дніпро, були вже здатні розпочати великомасштабні наступальні дії на протилежному березі на окремих напрямках. Так, на ділянці Кременчук-Дніпропетровськ було сплановано потужний наступ. Одночасно на інших ділянках фронту були розпочаті демонстративні дії і переміщення військ для відволікання уваги німецького командування від південних переправ і району Києва [9, с.206].

З 26 вересня до 23 грудня 1943 р. йшла завершальна битва за Дніпро - Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція. В її ході було проведено цілий ряд фронтових наступальних операцій: Мелітопольська (26 вересня - 5 листопада), Запорізька (10 - 14 жовтня), П'ятихатська (15 Жовтня-23 листопада), Знам'янська (20 Листопада - 23 грудня), Дніпропетровська (23 Жовтня - 23 грудня) [9, с.210].

Головною особливістю Нижньодніпровської операції була практично повна відсутність підготовчого періоду. Постановка завдань військам, планування, перегрупування сил вироблялися в ході наступальних боїв, що не припинялися, по всій смузі фронту.

Досягнення успіху ускладнювали багато факторів, серед них були великий некомплект і втома з'єднань, значна віддаленість аеродромів і баз постачання, що зберігалася нестача переправних засобів, проблеми з поставками пального, боєприпасів і інших матеріальних засобів. Крім того, несприятливі погодні умови ускладнювали дії авіації і рухомих сил.

В операції брали участь війська трьох фронтів: Степового (командувач - генерал армії і. С. Конєв), Південно-Західного (командувач - генерал армії Р. Я. Малиновський) і Південного (командувач - генерал армії Ф.І. Толбухін). З 20 жовтня 1943 р. ці фронти відповідно були перейменовані в 2, 3 і 4-й українські. Вони у своєму складі мали 18 загальновійськових, одну танкову і три повітряні армії. До початку жовтня у військах цих фронтів налічувалося

понад 1550 тис. осіб, 24 437 гармат і мінометів, 1160 танків і самохідних артилерійських установок, 2 тис. бойових літаків [12, с.317].

Трьом радянським фронтам протистояли 1-ша танкова армія і частина сил 8-ї польової армії групи армій «Південь» (командувач-генерал-фельдмаршал Е. Манштейн), а також 6-та польова армія групи армій «А» (командувач групою-генерал-фельдмаршал Е. Клейст). У складі цього угруповання вермахту налічувалося 770 тис. осіб, 8 тис. гармат і мінометів, 800 танків і штурмових гармат. Дії військ підтримувала Авіація-близько 1 тис. бойових літаків 4-го повітряного флоту. В ході Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції головні удари планувалося нанести на Кременчуцькому, Дніпропетровському та Мелітопольському напрямках.

При цьому Степовому фронту ставилося завдання розгромити Кременчуцько-Криворізьку угруповання противника і вийти в його тил в районі Дніпропетровська. Південно-Західний фронт мав ліквідувати Запорізький плацдарм противника, розширити захоплені плацдарми на Дніпрі та у взаємодії зі степовим фронтом здійснити розгром німецького угруповання в районі Дніпропетровська та Кривого Рогу. Південному фронту належало, прорвавши оборону противника на р. молочна, розгорнути наступ на Каховку і Херсон для блокування, а по можливості розгрому його Кримського угруповання [13, с.131].

Координація дій Степового фронту з Воронежським здійснював представник Ставки ВГК Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, Південно-Західного і Південного фронтів-представник Ставки ВГК Маршал Радянського Союзу А. М. Василевський.

Нижньодніпровська стратегічна операція розпочалася 26 вересня 1943 р. переходом до наступ по р. Молочна військ Південного фронту, які цими діями відкрили Мелітопольську операцію. Фронт мав у своєму складі 5-ту ударну, 2-у гвардійську, 44, 28 і 51-у, 8-у повітряну армії, 11, 19, 20-й танкові, 2-й і 4-й гвардійські механізовані, 4 - й і 5-й гвардійські кавалерійські Корпуси (Всього 555 тис. чоловік, до 780 танків і САУ, понад

5300 гармат і мінометів, понад 1100 літаків). Їм протистояла 6-та армія групи армій «А» - близько 210 тис. осіб, 300 танків, 1500 гармат і мінометів, 700 літаків [53, с.361].

Одночасно війська Степового фронту успішно проводили операцію з ліквідації плацдарму, утримуваного противником біля Кременчука. Вже до кінця 29 вересня об'єднання правого флангу фронту ліквідували Кременчуцький плацдарм противника і оволоділи Кременчуком. У центрі і на лівому фланзі війська Степового фронту продовжували наполегливі бої на правому березі Дніпра, розширивши захоплені плацдарми на ділянці Куцеволівка - Мишурин Ріг - Бородаєвка.

Мелітопольська операція проводилася після завершення Донбаської. Оборонний рубіж противника на р. молочна являв собою дві-три смуги оборони з розвиненою системою траншей, довготривалих вогневих споруд, численних протитанкових і протипіхотних загороджень. Передній край німецької оборони проходив за рядом командних висот, надійно прикритих р. Молочна з дуже обривистим західним берегом.

Кожне село було перетворене на фортецю. Будинки з будинком з'єднувалися траншеями. На всіх більш-менш танкодоступних напрямках пролягли протитанкові рови. Глибина ровів сягала кількох метрів, а багато з них затоплювалися водою. Все це доповнювалося майже суцільними мінними полями і дротяними загородженнями [53, с.370].

Для посилення оборони в протязі перших двадцяти днів вересня 1943 р. противник перекинув на рубіж р. Молочна п'ять дивізій з Криму, з Таманського півострова і з групи армій «Північ» [53, с.340].

Ставка ВГК вимагала прорвати оборону противника на р. Молочна, завдаючи головний удар на правому фланзі Південного фронту північніше Мелітополя. Тут мали діяти 5-та ударна армія (командувач-генерал В. Д. Цвєтаєв), 44-та армія (командувач - генерал В.А. Хоменко) і 2-й гвардійська армія (командувач - генерал Г. Ф. Захаров). Для авіаційного

забезпечення дій військ Південного фронту виділялася 8-а повітряна армія (командувач - генерал Г. Т. Хрюкин) [43, с.343].

Вранці 26 вересня 1943 р. практично без оперативної паузи після годинної артилерійської та авіаційної підготовки з'єднання правого флангу і центру Південного фронту перейшли в наступ в напрямку Михайлівки і, долаючи наполегливий опір противника, на окремих ділянках просунулися за день на глибину до 4 км. Найбільш успішно в перший день операції діяли 44-А і 2-а гвардійська армії [11, с.293].

З 1 жовтня 1943 р. війська Південного фронту закріплювалися на досягнутих рубежах, на окремих ділянках вели бої за поліпшення своїх позицій і підтягували тили. Наступаючи в напрямках Михайлівки і Мелітополя, радянські війська оволоділи рядом опорних пунктів, просунувшись на окремих ділянках вперед від 1 до 4 км [11, с.304].

16 жовтня намітився успіх на правому фланзі Південного фронту, де 5-та ударна армія, наступаючи в напрямку Василівки, просунулася за день бою на глибину від 6 до 9 км, але в подальшому наступ знову загальмувався. У першій половині дня 21 жовтня війська 4-го Українського (колишнього Південного) фронту всіма силами перейшли в наступ на колишніх напрямках, знову завдаючи головного удару на своєму правому фланзі, посиленому 3-ою гвардійською армією під командуванням генерала Д. Д. Лелюшенка, переданої з 3-го Українського фронту. Наступали частини, прорвавши передній край оборони противника по фронту до 20 км на ділянці північніше Василівки - Ерістівка-Гендельберг, на окремих ділянках просунулися вперед на 1-6 км. Наступного дня війська 4-го Українського фронту вибили ворога з основного оборонного рубежу і, просунувшись за день на 1-8 км, оволоділи 15 населеними пунктами [11, с.348].

51-а армія до 16 години 23 жовтня повністю опанувала Мелітополем і, зломивши опір противника на південній ділянці оборонного рубежу за р. Молочна, продовжила наступ у західному напрямку.

24 жовтня війська лівого флангу 4-го Українського фронту прорвали південніше Мелітополя другий оборонний рубіж противника і просунулися за день на 2-8 км. В цей прорив була введена рухома кінно-механізована група у складі 4-го кавалерійського і 19-го танкового корпусів, тобто знову головний удар перемістився на лівий фланг фронту, що свідчить про високий рівень полководницького мистецтва. 6-а армія вермахту почала відходити на рубіж Дніпра [12, с.291].

Надалі війська 4-го Українського фронту, продовжуючи переслідувати відходили частини противника в західному напрямку, 30 жовтня оволоділи м. Генічеськ. 31 Жовтня вони вийшли в район Перекопу, заклавши тим самим вихід ворогові з Криму, а 1 листопада, частиною сил форсувавши Сиваш, вели бої на Перекопському перешийку південніше турецького вала.

До кінця 5 листопада війська 4-го Українського фронту вийшли до пониззя Дніпра і захопили плацдарм на південному березі Сивашу. Темпи наступу в деякі дні досягали 50 км на добу. Правда, до результату Мелітопольської операції їм не вдалося повністю вибити противника із займаного ним плацдарму на Лівому березі Дніпра південніше Нікополя, як це планувавши.

Ставка ВГК в директиві від 5 листопада 1943 р. зажадала від командувача 4-м Українським фронтом, продовжуючи операцію зі звільнення Криму, головні зусилля спрямувати на ліквідацію Нікопольського плацдарму ворога та форсування Дніпра на ділянці Нікополь - Велика Лепетиха [44, с.136].

Але почався наступ німців під Нікополем, угруповання яких була посилена військами, перекинутими з-під Кривого Рогу та Кіровограда, змусило перенести ці плани на більш пізній термін.

В ході Мелітопольської операції війська фронту просунулися на захід і південний захід на 50-320 км, звільнили майже всю Північну Таврію і блокували з суші кримську угруповання вермахту, створивши тим самим умови для звільнення Криму і півдня Правобережної України. В результаті

операції були повністю розгромлені десять дивізій противника, а решті тринадцяти завдано значної шкоди.

Під час проведення Мелітопольської операції південно-західний (з 20 жовтня-3-й Український) фронт у середині жовтня 1943 р. в ході Запорізької операції знищив добре підготовлений до тривалої оборони Запорізький плацдарм нацистів протяжністю до 40 км і глибиною до 20 км. Плацдарм на початку жовтня обороняли 17-й армійський і 40-й танковий корпуси 1-ї танкової армії Вермахту [4, с.401].

Важливість утримання створеного перед м. Запоріжжя плацдарму і самого міста для Вермахту обумовлювалася тим, що тут знаходився великий вузол залізних, шосейних і водних шляхів.

У фортифікаційному плані Запорізький плацдарм противника являв собою систему добре підготовлених в інженерному відношенні оборонних рубежів, районів і позицій. Німці обладнали зовнішній і внутрішній оборонні обводи, проміжний рубіж і укріплення всередині міста[3, с.94].

Ще наприкінці вересня 1943 р. Ставка ВГК у Директиві № 30199 наказала не пізніше 3 жовтня 1943 р. повністю очистити від противника займаний ним Запорізький плацдарм і вийти на цій ділянці до Дніпру. Виконуючи цю вказівку, війська Південно-Західного фронту з ранку 1 жовтня 1943 р. відновили наступ у загальному напрямку На Запоріжжя, але, зустрівши сильний вогневий опір, контратаки піхоти і танків противника, просування практично не мали [44, с.251].

Спроба відновити наступ на наступний день до успіху не привела. В. І. Чуйков, у той час командувач 8-ю гвардійською армією, згадував «подальший наступ для нас ставало нісенітницею... командувач фронтом віддав наказ про припинення наступу, про перехід до жорсткої оборони» [9, с.413].

Продовження наступальних дій передбачалося орієнтовно через 5-6 днів. Почалася серйозна підготовка до нового наступу. Перед відновленням наступальної операції на Запоріжжі командувач Південно-Західного фронту

провів нараду в штабі 8-ї гвардійської армії, на яку були запрошені: командувач 12-ю армією генерал А. і. Данилов, командувач 3-Ю гвардійською армією генерал Д. Д. Лелюшенко, командувач 17-ю повітряною армією генерал В. А. Судець.

Головний удар повинна була наносити 8-а гвардійська армія. Для розвитку успіху призначалися 23-й танковий корпус генерала Є.Г. Пушкіна і 1-й гвардійський механізований корпус генерала І. Н. Руссіянова. Авіаційне забезпечення майбутньої операції покладалося на 17-ту повітряну армію. Для боротьби безпосередньо в місті створювалися штурмові групи у складі стрілецький взвод-рота, 1-2 танки, 1-2 гармати, відділення сапер. Початок операції намічався на 10 жовтня 1943 р. [45, с.471].

Як і планувалося, вранці 10 жовтня війська лівого флангу Південно-Західного фронту перейшли в наступ у напрямку Запоріжжя і на окремих ділянках просунулися вперед на 1-3 км. [45, с.472].

На наступний день просування на ряді напрямків склало вже 3-5 км, але 12 жовтня завзятий опір противника знизило просування до 2 км. 8-а гвардійська армія, продовжуючи наступ вночі, прорвала сильно укріплений рубіж оборони противника і, просунувшись до вечора 13 жовтня вперед на 2-8 км, вела бій на рубежі Люцерновський - західна околиця Матвіївського - східна околиця Крюкова-східна околиця степової (8 км на схід від Запоріжжя) .

Позначився успіх і на інших напрямках. Війська фронту після чотириденних наполегливих боїв прорвали зовнішній обвід і проміжний рубіж оборони противника і вийшли на ближні підступи до Запоріжжя.

В.І. Чуйков згадував: «о 21 годині 50 хвилин небо розверзлося. Артилерія фронту відкрила вогонь. Все злилося в один суцільний і нескінченний гул і гуркіт. Вогняними струменями пронеслися снаряди реактивних мінометів. Через десять хвилин артнальот припинився. У глухій тиші після артнальоту було чути, як бурчать танкові мотори, скрегохнуть

гусениця. Танки на повній швидкості, із запаленими фарами, несучи на собі десантників, кинулися на засліпленого ворога» [13, с.261].

До середини ночі другий оборонний обвід був прорваний. У прорив були введені 1-й гвардійський механізований і 23-й танковий Корпуси. Війська лівого флангу Південно-Західного фронту нічними діями зломали опір противника на підступах до Запоріжжя. До світанку радянські війська вийшли до межі міста, а місцями їх підрозділи вже увірвалися на міські вулиці і вели там бій. У другій половині дня 14 жовтня вони штурмом оволоділи залізничним вузлом і містом Запоріжжя, просунувшись вперед на 5-10 км. 12-а і 8-а гвардійська армії до кінця 14 жовтня закріпилися по лівому березі Дніпра [13, с.278].

У подальшому війська Південно-Західного фронту на лівому фланзі успішно продовжували розвивати наступ у загальному напрямку на Василівку. Звільненням Запоріжжя було завершено один з важливих етапів Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції. Південно-Західний фронт отримав можливість перенести основні зусилля на Криворізький напрямок і для розширення плацдарму в районі Дніпропетровська. Вдалося не допустити повного знищення Дніпрогесу. До завершення Запорізької операції закінчив підготовку до наступу степової фронт. Війська цього фронту під командуванням генерала армії І.С. Конєва ще в ході Чернігівсько-Полтавської стратегічної операції (полтавсько-Кременчуцька операція) форсували Дніпро в районі Кременчука і 26 вересня захопили плацдарми в районах Бородаївка, Домоткань та Сошинівка. 28 вересня 37-а армія, зробивши зміну частин 69-ї армії, частиною сил форсувала Дніпро в районах Деріївка, південніше Переволочної і Мишурин Рог [15, с.231].

3 жовтня 1943 р. Ставка ВГК затвердила план наступальної операції Степового фронту по розгрому Кіровоградсько-Криворізького угруповання ворога. При цьому з 7 жовтня до складу військ Степового фронту передавалася 5-та гвардійська танкова армія²³¹. Перший етап операції-форсування, захоплення та забезпечення плацдарму на правому березі Дніпра

для подальшого наступу - був виконаний з деяким запізненням через запеклі бої за утримання та розширення плацдармів, які тривали до 10-11 жовтня[16, с.85].

Завдання другого етапу передбачали наступ ударного угруповання фронту із захопленого оперативного плацдарму в загальному напрямку На П'ятихатку і Кривий Ріг, щоб після оволодіння нею продовжувати розвиток успіху в сторону відрізати шляхи відходу на захід Дніпропетровському угрупованню противника, що стримувала наступ Південно-Західного фронту.

В інтересах масування сил командувач фронтом І.С. Конєв зробив їх зосередження на неглибокому, але широкому плацдармі між Деріївкою і Верхньодніпровському південніше Кременчука. На додаток до діяли там 37-й (командувач-генерал М.М. Шарохін), 7-й Гвардійській (командувач - генерал М.С. Шумілов) і 57-й арміям (командувач - генерал Н.А. Гаген) на цей плацдарм з району Кременчука була перекинута 5-а гвардійська армія (командувач - генерал А.С. Жадов) [20, с.306].

9 жовтня 1943 р. 5-та гвардійська армія, передавши бойову ділянку частинам 4-ї гвардійської армії, почала 100-кілометровий марш уздовж фронту на південний схід, щоб потім знову переправитися на правий берег Дніпра на новий плацдарм. Цей рішучий і потайний маневр за рівнем організації та таланту проведення аналогічний широко відомому перегрупуванню 3-ї гвардійської танкової армії з Букринського на Лютізький плацдарм. На плацдармі в тилу 5-ї гвардійської армії зосередилася і прибула з резерву Ставки ВГК 5-а гвардійська танкова армія (командувач - генерал-полковник танкових військ П.А. Ротмістров).

Нанесення головного удару покладалося на 5-у гвардійську і 37-у армії в стик німецьких армій. Для розвитку прориву в напрямку На П'ятихатку повинні були вводитися в битву 5-а гвардійська танкова армія і 7-й гвардійський механізований корпус. 52-а (командувач-генерал К.А. Коротеєв), 4-а гвардійська (командувач-генерал І.В. Галанін) і 53 - я (командувач-генерал і. м. Манагаров) армії отримали наказ активізувати свої

дії на широкому фронті (понад 50% протяжності смуги всього фронту) з метою розширити займані ними плацдарми, відволікаючи на себе противник. Крім того, 52-й армії ставилося завдання звільнити Черкаси [20, с.319].

Перед початком П'ятихатської операції Степового фронту на рубежі Черкаси-Верхньодніпровськ діяли війська німецьких 1-ї танкової (командувач - генерал кавалерії Е. Макензен) і 8-ї (командувач - генерал піхоти о. Велер) армій групи армій «Південь» - всього 24 дивізії, основна частина яких знаходилася на ділянці Деріївка-Верхньодніпровськ. Авіаційну підтримку наземних військ здійснювали два авіаційних корпусу 4-го повітряного флоту (командувач-генерал-полковник О. Десслох), які налічували понад 700 літаків [24, с.159].

Рано вранці 15 жовтня 1943 р. після артилерійської підготовки основне угруповання Степового фронту почало П'ятихатську операцію, завдаючи головного удару від Дніпра в напрямку П'ятихатка-Кривий Ріг. Її підтримувала 5-а повітряна армія (командувач - генерал-лейтенант авіації С.К. Горюнов). Радянські війська відразу зустріли завзятий опір противника, який неодноразово переходив в контратаки при підтримці танків і авіації. За перший день битви війська Степового фронту на правому березі Дніпра вели наступальні бої в районах Успенське-Бородаївка-Домоткань і на ряді ділянок вклинилися в оборону ворога на глибину від 2 до 3 км [38, с.251].

В результаті запеклих боїв 16 жовтня війська Степового фронту завершили прорив тактичної оборони противника, просунувшись вперед на 6-10 км. Активно діяла над полем бою Авіація (16 жовтня Авіація німецького 4-го повітряного флоту здійснила 330 літако - вильотів, а Авіація Степового фронту-327, збивши 26 німецьких літаків) [20, с.271].

Надалі, розвиваючи наступ з темпом до 25 км на добу, війська Степового (з 20 жовтня - 2-го Українського) фронту 18 жовтня оволоділи сильно укріпленим опорним пунктом противника Деріївка, що загрожував флангу наступаючих військ, 19 жовтня звільнили місто і великий залізничний

вузол П'ятихатки, перерізавши таким чином найважливішу комунікацію ворога Дніпропетровськ-Знам'янка, а з 20 жовтня кинулися до Кривого Рогу.

Німецькому командуванню введенням в бій свіжих сил вдалося уповільнити темп наступу військ Степового фронту, а на окремих напрямках навіть потіснити їх. Так, 5-а гвардійська армія частинами лівого флангу з 14 години 22 жовтня вела бої з танковою групою противника чисельністю до 50 бойових машин, що завдавала контрудар у напрямку Зеленого. Частини армії змушені були відійти із займаних позицій на 12 км. У той же час, долаючи завзятий опір противника, 57-а армія нічною атакою 22 жовтня оволоділа Верхнеднепровском [54, с.127].

23 жовтня відновила наступ 5-а гвардійська танкова армія, яка до кінця дня вийшла на підступи до Кривого Рогу в районі південніше Лозуватки - Покровське, а частиною сил - в район Митрофанівки, 30 км на схід від Кіровограда.

У той же час бойові можливості армії після важких і тривалих боїв різко знизилися. До кінця 23 жовтня в 18-му корпусі залишалося 49 танків, в 29-му - 26 справних танків [20, с.348].

Наступні три доби війська лівого крила 2-го Українського фронту вели напружені вуличні бої за оволодіння Кривим Рогом і, розширюючи прорив у бік флангів, оволоділи поруч населених пунктів, перерізавши залізницю Долинська-Знам'янка в районі Нової Праги. 27 жовтня 5-та гвардійська танкова армія силами 29-го, 18-го танкових і 7-го механізованого корпусу, після перегрупування, о 18 годині перейшла в наступ із завданням обійти Кривий Ріг із Заходу і півдня, але зустрівши сильну ворожу протидію північніше залізниці, успіху не добилася. Не сприяло якнайшвидшому взяття міста і рішення Ставки ВГК про перенесення напрямку головного удару. Ставка ВГК 26 жовтня зажадала від 2-го Українського фронту, продовжуючи операцію з оволодіння Кривим Рогом, головні зусилля спрямувати на розгром кіровоградського угруповання противника, для чого основними силами наступати в напрямку Кіровоград.

Командувач групою армій «Південь» генерал-фельдмаршал Е. Манштейн впровадив активні заходи, щоб зупинити радянський наступ. До того ж наполегливі прохання Манштейна про посилення свіжими військами групи армій «Південь» були частково задоволені: командування сухопутних сил вермахту виділило дві доукомплектовані танкові дивізії (14-та і 24-та), А також одну піхотну. Крім того, були обіцяні ще три танкові дивізії [53, с.178].

Однак враховуючи, що 1-а танкова армія могла бути найближчим часом відрізана у східній частині Дніпровської дуги, Е. Манштейн прийняв рішення, не чекаючи підходу цих дивізій, нанести контрудар були в його розпорядженні двома танковими і однією піхотної дивізіями.

У зв'язку з посиленням Нікопольського угруповання противника Ставка ВГК 5 листопада 1943 р. наказала 2-му Українському фронту тимчасово відкласти наступ головними силами в напрямку Кіровограда і міцно закріпитися на займаному рубежі. Не пізніше 12-14 листопада наказувалося завдати удару силами 37, 57 і 5-ї гвардійської танкової армій загалом напрямку Лозуватка-Широке, обходячи Кривий Ріг із заходу, у взаємодії з 3-м Українським фронтом розбити Криворізьке угруповання противника і оволодіти Кривим Рогом [34, с.128].

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 14 листопада 1943 р. о 8 годині 30 хвилин після 50-хвилинної вогневої підготовки війська лівого флангу 2-го Українського фронту перейшли у наступ на Криворізькому напрямку. Наступаючі частини прорвали оборону противника на фронті 30 км і заглибилися в неї на 6-10 км²⁵⁰. Проте вже наступного дня, зустрівши завзятий опір, їх просування зупинилося. В подальшому війська 2-го Українського фронту закріплювалися на досягнутих рубежах і на окремих ділянках вели бої за поліпшення тактичного положення.

Спроба відновити наступ на Криворізькому напрямку 20 листопада позитивних результатів не принесла. 7-а гвардійська і 57-а армії у взаємодії з 5-й гвардійською танковою армією протягом дня вклинилися в оборону

противника на глибину до 2 км і вели запеклі бої з ворожими танками. 37-а армія, зустрівши завзятий спротив, успіху не добила. Бої на Криворізькому напрямку прийняли затяжний характер при незначному просуванні і великих втратах радянських військ [8, с.193].

23 листопада 1943 р. І.С. Конєв, доповідаючи з урядового зв'язку Верховному головнокомандувачу про битви за Дніпром, попросив дозволу тимчасово перейти до оборони на займаному рубежі. Коли І.В. Сталін поцікавився найближчими планами, командувач 2-м Українським фронтом доповів йому, що війська фронту ще проведуть операції із захоплення Чигирин, Олександрії, залізничного вузла Знам'янки, завершати визволення Черкас і відкинуть противника від Дніпра по всій смузі фронту. Верховний Головнокомандувач схвалив цей план [34, с.207].

В цілому, незважаючи на невдачу під Кривим Рогом, П'ятихатську операцію слід визнати успішною. Війська фронту, пройшовши з боями майже 100 км, вийшли на підступи до Кривого Рогу і глибоко вклинилися у фронт групи армій «Південь». Дніпропетровське угруповання противника виявилася охоплена з півночі, що зумовило її поразку в Дніпропетровській операції.

Якщо перехід у наступ військ 2-го Українського фронту 20 листопада 1943 р. на Криворізькому напрямку не приніс відчутного результату, то на Знам'янському напрямку позначився явний успіх. Тут знаходилися основні сили 53-ї армії і 5-а гвардійська армія. На північний захід діяла 52-а армія, яка захопила 13 листопада невеликий плацдарм в районі Черкас. Від Кременчука до Черкас по східному березі Дніпра займала оборону 4-а гвардійська армія. Проти військ фронту на Знам'янському напрямку діяли 3-й, 47-й танкові і 11-й армійський Корпуси 8-ї німецької армії (вісім піхотних і одна танкова дивізія).

Ще 10 листопада командувачу 5-ї гвардійської армії А.С. Жадову була поставлена завдання з підготовки наступальної операції з метою прорвати німецьку оборону на ділянці Хитке-Петрозагір'я і, завдавши головного удару

в загальному напрямку На Павлиш - Знам'янка, у взаємодії з лівофланговими сполуками 53-ї армії розгромити Павлишсько-Олександрійсько-Знам'янське угруповання противника. У разі успішних дій на знам'янському напрямку передбачалося використання 8-го механізованого корпусу. Готовність до наступу була намічена на 20 листопада 1943 р [11, с.296].

З ранку 20 листопада після тривалої вогневої підготовки війська центру 2-го Українського фронту атакували передній край оборони противника. Вже в перший день наступу, незважаючи на несприятливі погодні умови, 5-а гвардійська армія після наполегливих боїв прорвала ворожу оборону на фронті до 15 км, просунувшись в глибину до 11 км. на наступний день позначився успіх і на напрямку дій 53-ї армії, яка, наступаючи в напрямку Онуфріївки, оволоділа населеним пунктом Успенське і просунулася вперед на 5-10 км²⁵⁴.

Для розвитку успіху І.С. Конєв вирішив перегрупувати основні сили 5-ї гвардійської танкової армії на знам'янський напрямок. З цією метою з'єднання танкової армії послідовно, з дотриманням заходів з обману противника, менш ніж за дві доби в умовах бездоріжжя здійснили майже 100-кілометровий марш.

У другій половині дня 23 листопада на знам'янському напрямку був введений в бій 29-й танковий корпус 5-ї гвардійської танкової армії. 53-та армія, розвиваючи наступ, просунулася за день на 10-12 км, оволодівши районним центром Кіровоградської області Онуфріївкою. 5-та гвардійська армія спільно з частинами 8-го механізованого корпусу з боями просунулася за день на 2-5 км [11, с.238].

25 листопада 1943 намітився деякий успіх в діях 5-ї гвардійської танкової армії. 29-й танковий корпус опанував Косівку, форсував р. Березівка. Під ударами танкових бригад противник почав відходити. 31-а танкова бригада була направлена в глибокий рейд по німецьких тилах з метою, встановивши зв'язок з партизанськими загонами, перерізати комунікації ворога і дезорганізувати його управління. До кінця дня ця

бригада вийшла на східну околицю Диківки (10 км на північний схід від Знам'янки). Для розвитку успіху 18-го і 29-го танкових корпусів на напрямок їх дій був перегрупований 5-й гвардійський механізований корпус. Крім того, в підпорядкування командувача 5-ї гвардійської танковою армією вступив і 8-й механізований корпус. [12, с.251].

53-та армія, просунувшись за 25 листопада на деяких напрямках у глибину оборони до 18 км, оволоділа районним центром Крюків. Успіхи 5-ї гвардійської армії у цей день були скромніші. Наступного дня війська 2-го Українського фронту в центрі в загальному напрямку На Знам'янку просунулися вперед на 3-10 км. В подальшому, зустрічаючи сильний вогневий опір і контратаки противника на знам'янському напрямку, радянські війська вели наполегливі наступальні бої на колишніх рубіжах і на окремих ділянках поліпшили свої позиції.

Водночас рейд 31-ї танкової бригади проходив успішно. Після захоплення Диківки бригада продовжила рух на Дмитрівку. Гарнізон противника, який не очікував появи радянських танків в 40 км від переднього краю, не встиг зробити серйозної протидії і був вибитий з села. Бригада, не затримуючись у Дмитрівці, продовжила рейд.

До ранку 26 листопада було встановлено зв'язок з партизанським загonom, яким командував М.М. Скирда. До моменту з'єднання з загonom в 31-й танковій бригаді залишалося сім справних танків, пальне було під кінець. Проте в ніч на 29 листопада танкова бригада спільно з партизанами вчинила наліт на Знам'янку. Вранці 1 грудня бригада вибила німців з Богданівки, а до полудня у взаємодії з передовими підрозділами 18-го танкового корпусу знову опанувала Дмитрівка. Увечері цього дня 31-а танкова бригада з'єдналася з військами свого корпусу [12, с.270].

Ускладнювали дії наступаючих військ і несприятливі погодні умови. Безперервний дощ і мокрий сніг знижували маневрені і ремонтні можливості танкових частин. Різке похолодання зажадало вжиття заходів щодо недопущення обмороження особовий склад.

З ранку 5 грудня 1943 р. на кіровоградському напрямку позначився новий успіх. Прорвавши оборону противника, війська 2 - го Українського фронту на цьому напрямку просунулися в її глибину на 6-18 км, перерізавши залізницю Знам'янка-Сміла. До вечора 5 грудня передові частини 29-го і 18-го танкових корпусів увірвалися на північну і східну околиці Знаменки²⁶³. 6 грудня штурмом була звільнена Олександрія, а на наступного дня війська 2 - го Українського фронту оволоділи районними центрами Кіровоградської області-Нова Прага та Єлизаветградка. Темпи наступу 2-го Українського фронту з 6 по 9 грудня 1943 р. на окремих напрямках становили 12-15 км на добу. Однак противник запекло чинив опір. Він кидав в контратаки великі сили піхоти і танків, проривався на фланги і в тил. Так, у ніч на 7 грудня 25 фашистських танків прорвалися до роз'їзду Диківка, де були розміщені важкопоранені військовослужбовці 8-го механізованого корпусу. Над ними була учинена дика розправа: беспорядних людей піддали звірячим тортурам, потім облили гасом і підпалили [12, с.282].

Чотири дні йшли наполегливі бої за Знам'янку. Це промислове місто з великим залізничним вузлом був перетворений на потужний опорний пункт на кіровоградському напрямку. Його взяттю радянське командування надавало великого значення. Битва за нього носило виключно запеклий характер. Німецьке командування постійно посилювало свій гарнізон у Знам'янці підкріпленнями. Кожен день противник проводив десятки контратак. Квартали і промислові об'єкти по кілька разів переходили з рук в руки. Бої велися і вдень і вночі.

З 8 грудня 1943 р. в бій за Знам'янку включилася 5-а гвардійська армія. Партизанським з'єднанням під командуванням І. Д. Діброви (п'ять загонів загальною чисельністю до 3000 осіб) було завдано удару по Знам'янці з тилу. Авіаційну підтримку здійснювала 5-а повітряна армія. Спільними зусиллями до 20 години 9 грудня цей найважливіший вузол комунікацій на Правобережній Україні був порожниною очищений від противника. Таким

чином, директива Ставки ВГК, що наказує оволодіти районом Знам'янки не пізніше 10 грудня 1943 р., була виконана достроково [44, с.307].

Оволодівши Знам'янкою, війська 2-го Українського фронту продовжували розвивати наступ на кіровоградському напрямку, але темпи почали падати. На підступах до Кіровограда був підготовлений потужний оборонний рубіж, прорвати який без додаткової підготовки не представлялося можливим. До того ж 5-та гвардійська танкова армія була перенацілена на інший напрямок. Їй належало завдати удару в тил Криворізькому угрупованню ворога-з району Знам'янки на південь у напрямку Новгородка-Інгуло-Кам'янка із завданням сприяти 53-й і 37-й арміям в оволодінні Кривим Рогом [12, с.325].

Ввівши в бій до трьох танкових дивізій, німецьке командування змогло зупинити наступ військ 2-го Українського фронту на кіровоградському напрямку. Більше того, противнику на деяких напрямках вдалося потіснити радянські війська. Так, 21 грудня 1943 р. 53-та армія в результаті контратак противника залишила Гай на південний схід від Ясинового, а 5-та гвардійська армія - населений пункт Новгородка²⁶⁸. Розгорнулися запеклі бої, в яких обидві сторони зазнали великих втрат. У цих умовах було вирішено перейти до оборони і зміцнити займані рубежі.

Не принесла успіху і спроба оволодіти Кривим Рогом із застосуванням далекого обхідного маневру. На правому крилі 2-го Українського фронту дії радянських військ були більш успішними. 4-а гвардійська армія, зломивши опір противника, до кінця дня 12 грудня 1943 р. опанувала м. Чигирин, а в наступні дні повністю очистила від фашистів західний берег Дніпра в смузі фронту. На крайньому правому крилі фронту 52-а армія після багатоденних запеклих боїв 14 грудня звільнила м. Черкаси. 15 грудня частини 52-ї армії, що наступали з району Черкас, з'єдналися з частинами 4-ї гвардійської армії, що наступали зі сходу [17, с.126].

Запеклий опір німецьких військ не дозволив повною мірою реалізувати задуми Знам'янської і попередньої їй П'ятихатської операцій. Війська фронту

не змогли в той час оволодіти Кіровоградом і Кривим Рогом. Однак дуже важливо те, що радянський плацдарм південніше Кременчука був перетворений на другий стратегічний плацдарм на Дніпрі (після київського), а також вдалося створити сприятливі умови для швидкого визволення Правобережної України.

Після виходу радянських військ на Дніпро в його нижній течії війська 46-ї (командувач-генерал В. В. Глаголев) і 8-ї гвардійської (командувач - генерал І. І. Масленников, з 10 листопада 1943 р. - генерал В.І. Чуйков) армій 3-го Українського фронту захопили на його правому березі два невеликих плацдарми: північний захід (46-а армія) і південніше (8-а гвардійська армія) Дніпропетровська [20, с.152].

Задум Дніпропетровської операції полягав у нанесенні двох ударів, що охоплюють місто за сходяться напрямками, об'єднанні обох плацдармів в один, розгромі Дніпропетровського угруповання вермахту ударом з тилу, а в подальшому - у сприянні військам 2-го Українського фронту у знищенні Криворізького угруповання противника. Чисельність радянських військ, що беруть участь у цій операції, становила майже 100 тис. чоловік, близько 2000 гармат і мінометів при майже повній відсутності танків. Проти них діяли частини 1-ї німецької танкової армії (командувачі-генерал кавалерії Е. Макензен, з 29 жовтня 1943 р. - генерал танкових військ х. Хубе) групи армій «Південь», налічують 25 тис. осіб, 700 гармат і мінометів, близько 50 танків [20, с.361].

Підготувавши операцію в найкоротші терміни, о 12 годині 23 жовтня 1943 р. 8-а гвардійська армія перейшла в наступ і, долаючи сильний вогневий опір противника, опанувала населеними пунктами військово, Свистунів, Калинівка, Гроза, Вовничі. Активізувала свої дії і 46-та армія. На наступний день просування радянських армій склало всього 1-4 км, проте ворожий опір було зломлено. До 12 години 25 жовтня війська 3-го Українського фронту оволоділи обласним центром України м. Дніпропетровськ та м. Дніпродзержинськ. 8-а гвардійська і 46-а армії, зустрівшись в районі

Дніпропетровська, об'єднали свої плацдарми. За три дні боїв безповоротні втрати противника склали понад 8 тис. осіб [32, с.201].

26 жовтня 1943 р. Ставка ВГК, відзначаючи, що Дніпропетровське угруповання противника відходить на південний захід, наказало 3-му Українському фронту розгромити її, для чого, не вплутуючись в затяжні бої і обходячи великі населені пункти, потрібно енергійно переслідувати ворога в загальному напрямку На Апостолове. Найближчим завданням був визначено вихід на рубіж Кривий Ріг - Апостолове - Нікополь до 3-5 листопада, надалі пропонувалося розвивати наступ в загальному напрямку на Миколаїв.

Виконуючи вказівки Ставки ВГК, війська правого крила 3-го Українського фронту продовжували розвивати наступ вздовж залізниці Дніпропетровськ-Апостолове з темпом 8-25 км на добу, згортаючи бойові порядки противника. 29 жовтня Ставка ВГК уточнила розмежувальну лінію між 2-м і 3-м українськими фронтами і зажадала від командувача 3-м Українським фронтом продовжувати рішучий наступ, маючи основну угруповання 46-ї армії ближче до її правого флангу. Тимчасово виконуючий обов'язки командувача 8-ю гвардійською армією І. І. Масленніков також націлив армію її правим флангом вздовж залізниці на Апостолове. Радянські війська почали наступ проти Криворізького і Нікопольського угруповань ворога відповідно на південний захід і на південь [44, с.273].

Однак після відносно успішних боїв за розширення плацдармів наступальні можливості армій практично вичерпалися. Крім того, розуміючи загрозу, що виникла, командування вермахту перекинуло на даний напрямок свої резерви. Темпи наступу радянських військ значно впали. Проте 4 листопада 1943 р., частиною сил переслідуючи відходив противника, війська правого крила 3-го Українського фронту змогли просунути за день до 30 км та оволодіти районним центром Миколаївської області Цюрупинськом.

У ніч на 5 листопада 1943 р. Ставка ВГК направила директиву на розгром Криворожско-Нікопільське угруповання противника [44, с.279].

Але спроба з ранку відновити наступ уздовж залізниці до успіху не привела. Німецьким військам вдалося нав'язати зустрічні бої і зупинити радянський наступ у наполегливих, кровопролитних боях. Більш того, противник потіснив частини 33-го стрілецького корпусу 8-ї гвардійської армії і до 6 листопада опанував кілька населених пунктів. Радянські частини перейшли до жорсткої оборони.

Здійснивши часткове перегрупування, війська правого крила 3-го Українського фронту вранці 14 листопада 1943 р. перейшли в наступ у загальному напрямку На Апостолове, але, зустрівши завзятий опір ворога, істотних результатів не добилися. Просування в глибину оборони противника становило в кращому випадку кілька кілометрів на добу [39, с.284].

З 14 по 30 листопада війська 3-го Українського фронту змогли просунути лише на 20 км. На досягнутих рубежах розгорнулися запеклі бої, які до кінця року не принесли відчутного успіху жодній зі сторін. Війська 3-го Українського фронту не змогли в повному обсязі реалізувати задум Дніпропетровської операції. У той же час радянські війська в ході цієї операції глибоко охопили Криворізьке та Нікопольське угруповання противника з півдня. Були звільнені міста Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. У взаємодії з військами 2-го Українського фронту південніше Кременчука був створений великий плацдарм стратегічного значення-близько 450 км по фронту і до 100 км в глибину. До кінця грудня фронт стабілізувався на рубежі північніше Сміли-західніше Чигирина-західніше Знам'янки-північніше Кривого Роги-Софіївка-Запоріжжя-Верхній Рогачик-Каховка-Гола Пристань, де вирішено було здійснити підготовку до рішучого наступу на Правобережній Україні.

Таким чином, в ході Нижньодніпровської наступальної операції війська 2, 3 і 4-го Українських фронтів хоча і не виконали повністю всіх поставлених перед ними завдань, завершили визволення Лівобережної України в нижній течії Дніпра, блокували з суші Кримське угруповання військ противника і

захопили стратегічний плацдарм на західному березі Дніпра. Ширина фронту бойових дій становила 750-800 км. Радянські війська просунулися в глибину оборони противника на 100-300 км з темпом наступу стрілецьких з'єднань- 2-4 км, танкових і механізованих - 5-10 км. хоча і не вдалося оточити 1-шу німецьку танкову армію в Дніпропетровській області, німецькій групі армій «Південь» було завдано великої поразки. Були розгромлені понад 20 дивізій груп армій «Південь» і «А», в тому числі чотири танкові і моторизовані [39, с.305].

Втрати радянських військ у Нижньодніпровській стратегічній операції склали: безповоротні - 173 201 особа, санітарні - 581 191 особа (загальні - 754 392 особи). Втрати в техніці склали: близько 2,6 тис. танків і САУ, більше 3 тис. гармат і мінометів, 430 самолетов [11, с.331].

В цілому в результаті битви за Дніпро радянські війська домоглися великих військово-політичних результатів. Спроба німецького командування зупинити їх на «східному валу» була зірвана. Червона Армія зламала цей «вал» і створила на правому березі Дніпра два важливих стратегічних плацдарму: один в районі Річиці, Коростеня та Києва, інший-на Кіровоградському та Криворізькому напрямках. Ці плацдарми створювали сприятливі умови для проведення операцій зі звільнення від противника Білорусі і всієї Правобережної України. Його розрахунки на ведення затяжної війни на радянській території виявилися неспроможними.

З кінця серпня по грудень 1943 р. радянські війська наданому напрямку розгромили понад 60 дивізій противника, в тому числі 11 танкових і моторизованих. Одночасний наступ п'яти фронтів із залученням півмільйона партизан стало великим досягненням радянського військового мистецтва. Створення сильних ударних угруповань на обраних напрямках дозволило радянським військам успішно прорвати укріплені оборонні рубежі ворога. Ведучи наступ на широкому фронті, вони різко обмежували можливості противника по здійсненню маневру силами і засобами з одного напрямку на інше [23, с.173].

Успіх подолання водної перешкоди залежав насамперед від умілих дій передових загонів, що висувалися до річки слідом за розвідувальними підрозділами. Передові загони переправлялися найчастіше в один рейс, переважно за допомогою підручних засоби. Слідом за ними форсували річку перші ешелони дивізій з легкою артилерією, мінометами, протитанковими рушницями. Другі ешелони дивізій з дивізійною артилерією закінчували форсування в більшості випадків у другу ніч. Вони мали завдання закріпити плацдарм і посилити його оборону. Подальше розширення плацдарму вироблялося другими ешелонами корпусів, переправа яких зазвичай закінчувалася на третю добу. В ході форсування застосовувалися помилкові і демонстративні переправи, створювалися на другорядних ділянках за допомогою дій дрібних підрозділів і постановки димових завіс. Для досягнення раптовості командири в ряді випадків приймали рішення про форсування річки на труднопрохідних ділянках, де противник менш всього цього очікував, а отже, його оборона була слабшою.

В ході битви за Дніпро широко застосовувалося перегрупування військ з одного операційного напрямку на інше. В ході боротьби за розширення плацдармів на правому березі Дніпра проявилось велике мистецтво в проведенні потайних перегрупувань, підготовці операцій в короткі терміни, зосередженні великих ударних угруповань на невеликих плацдарм. Вельми ефективні були заходи з оперативного маскування.

Разом з тим виявився негативний вплив на темпи форсування відставання від військ десантно-переправних засобів, несвоєчасного перебазування авіації, обмежених можливостей засобів протиповітряної оборони, слабкої рухливості частин тилу, в наслідок чого виникали перебої в постачанні військ паливом і боєприпасами.

Битва за Дніпро характеризується прикладами масового героїзму бійців і командирів. Форсування з ходу на величезному фронті такої широкої і глибоководної перешкоди і захоплення плацдармів стали можливі насамперед завдяки високим моральним якостям радянських воїнів, їх

безприкладному масовому героїзму і великій військовій майстерності. За самовідданість і героїзм, проявлені при форсуванні Дніпра і в боях на плацдармах, 2438 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, в їх числі 47 генералів, 1123 офіцера і 1268 сержантів і солдат. Так, на Дніпрі став Героєм Радянського Союзу командир винищувально-протитанкового полку майор В. С. Петров [20, с.326]. Втративши обидві руки, він не покинув поле бою і продовжував командувати полком. Ця дивовижна людина не тільки провоював без рук до кінця війни, став двічі Героєм Радянського Союзу, а й після війни залишився в лавах Збройних сил, дослужився до звання генерал-полковника артилерія. У боях за Лівобережну Україну стали двічі Героями Радянського Союзу і прославлені льотчики А.І. Покришкін і Д. Б. Глінка. Десятки тисяч воїнів були нагороджені орденами і медалями.

8 листопада 1943 Указом Президії Верховної Ради СРСР був заснований орден «Перемога» для нагородження особливо відзначилися полководців. Першими орденом «Перемога» були нагороджені Маршали Радянського Союзу Г. К. Жуков і А. М. Василевський, що були в ході битви за Дніпро представниками Ставки ВГК на фронтах [11, с.263].

2.2. Дніпровсько-Карпатська наступальна операція

Після поразки в битві на Дніпрі німецьке командування сподівалося, що війська Червоної Армії візьмуть паузу і призупинять наступ. Але у радянського військового керівництва були зовсім інші плани. Розвідка показувала, що німці не зможуть в короткі терміни відновити сили або зробити необхідні маневри для зміцнення своїх позицій. Виходячи з цього Ставка прийняла рішення продовжити наступ і повністю вигнати гітлерівців з української землі. 24 грудня 1943 року розпочалася Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція. По фронту протяжністю 1 400

кілометрів чотири українські фронти почали наносити серію послідовних ударів по групах армій «Південь» і «А» [5, с.107].

До лютого 1944 року на південно-західному стратегічному напрямку війська Червоної Армії завершили перший етап визволення Правобережної України. Була проведена ціла серія успішних операцій: Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Нікопольсько-Криворізька та Рівне-Луцька наступальні операції. 2-й Український фронт під командуванням генерала армії Конєва у взаємодії з 1-м Українським фронтом під командуванням Н.Ф. Ватутіна, успішно завершили Корсунь-Шевченківську операцію, в ході якої була оточена і розгромлена потужна німецька угруповання. До весни 1944 року радянське верховне командування планувало одночасними потужними ударами на фронті від Луцька до гирла Дніпра знищити противника по частинах і завершити звільнення Правобережної України. У майбутньому наступі головна роль відводилася 1-му і 2-му українським фронтам [5, с.130].

В результаті успішно завершених рівно-Луцької та Житомирсько-Бердичівської операцій 1-й Український фронт вийшов на фланги Проскурівсько-Вінницькому угрупованню противника.

Після цього ставкою перед штабом 1 - го Українського фронту було поставлено завдання-не гаючи часу відновити наступ у загальному напрямку на Чернівці і розгромити Проскурівсько-Вінницько-Кам'янець-Подільське вороже угруповання, після чого вийти до Карпат і, розділивши німецький фронт, позбавити його можливості маневрування і відходу найкоротшими шляхами. Військам належало пройти з боями близько 200 кілометрів по пересіченій місцевості в умовах весняного бездоріжжя, форсувати Південний Буг, Дністер і Прут [11, с.341].

Підготувати війська до нового важкого наступу, підвезти фураж, боеприпаси і провести перегрупування в умовах наступила бездоріжжя було справою нелегкою. Німецьке командування вважало, що в таких умовах наші

армії не зможуть швидко перекинути техніку і почати нову операцію. Саме на несподіванку удару і робився розрахунок.

При підготовці наступу окремими підрозділами армії виконувалася часом неявна і непомітна робота, без якої, тим не менш, неможливо було успішний наступ. Тихою і зовні непомітною була робота розвідки і саперів.

За кілька днів до початку операції під час своєї поїздки у війська командувач військами 1-го Українського фронту Н.Ф. Ватутін був серйозно поранений в ногу. На початку березня на посаду командира фронту заступив Г.К. Жуков [22, с.126].

Наступ почався вранці 4 березня 1944 року потужною артилерійською обробкою переднього краю ворожої оборони. Тисячі радянських знарядь вели вогонь. Тисячі тонн металу обрушилися на ворожі окопи, бліндажі, кулеметні і гарматні точки. Шквальним вогнем наших артилеристів і мінометників були знищені оборонні споруди та вогневі засоби ворога. Головний удар наносився силами 60-ї армії, 3-ї Гвардійської і 4-ї танкових армій на ділянці Проскурів-Тернопіль, де були зосереджені 4-А і 1-а німецькі армії. Допоміжний удар було завдано 13-ю армією під командуванням Г.К. Маландіна з району Дубно по 13-му німецькому армійському корпусу. Одночасно з цим наша 18-а армія під командуванням Є.П. Журавльова перейшла в наступ на правому фланзі фронту з метою скувати в боях 1-ю німецьку танкову армію.

У перший же день лінія оборони противника була прорвана і в пролом, що утворився були введені 3-я гвардійська і 4-я танкові армії. В ході наступу були розбиті 4 танкових і 8 піхотних німецьких дивізій. Радянські частини оволоділи містом і великою залізничною станцією Ізяславль, містами Шумськ, Ямпіль, Остропіль і зайняли понад 500 інших населених пунктів [40, с.141].

5 березня 1944 року танкова рота 28-го танкового полку за підтримки взводу протитанкових рушниць під командуванням старшого лейтенанта В.А. Дороніна першою увірвалася в село Війтівці. Зухвалим нальотом і

сміливими рішучими діями бійців було знищено і захоплено 6 бойових ворожих машин, у тому числі 3 «тигра» (Т-VI) і 3 «фердинанда» (СУ-88), а також до роти піхоти. Наступного дня ними була захоплена станція Війтівці, таким чином, залізнична колія Тернопіль-Проскурів виявився заблокований нашими частинами. Відважні воїни відбили всі контратаки і утримували досягнутий рубіж до підходу головних сил, не втративши жодного танка [5, с.146].

До 7 березня наші війська вийшли на лінію Тернопіль-Проскурів і перекрили залізницю Львів-Одеса, яка була основною рокадною комунікацією всього південного крила німецького Східного фронту. Щоб відкинути наші армії і повернути собі контроль над залізницею, Манштейн, який командував у той час групою армій «Південь», додатково зосередив на ділянці головного удару 9 танкових і 6 піхотних дивізій і чинив серйозний опір.

Дніпровсько-Карпатська операція є одним з найбільших битв Другої Світової війни як за своїм розмахом (в ній брали участь війська п'яти радянських фронтів і двох німецьких груп армій; в цілому близько 4 мільйонів солдатів з обох сторін), так і за своєю тривалістю (4 місяці). Це єдина операція, в якій наступали всі 6 радянських танкових армій. В результаті операції німецькі війська зазнали важкої поразки. Особливо жорстоких втрат зазнала група армій «Південь», її фронт був розірваний, а 10 дивізій і 1 бригада - знищені майже повністю. Командувачі обома німецькими групами армій фон Манштейн і фон Клейст були зняті з постів і звільнені Гітлером. 31 Березня фон Манштейн був замінений на Вальтера Моделя, який зупинив радянський наступ під Тернополем [9, с. 142].

Радянські війська на фронті в 1400 кілометрів просунулися на захід від 250 до 450 кілометрів, звільнили величезну територію України з населенням в десятки мільйонів чоловік і важливі економічні райони. Радянські війська вийшли на державний кордон СРСР, почавши звільнення Румунії. Були

створені умови для звільнення всієї Центральної та Південно-Східної Європи.

Висновки до розділу 2.

В результаті звільнення радянськими військами Лівобережної України і захоплення стратегічних плацдармів на правому березі Дніпра в ході битви за Дніпро до кінця 1943 року створилися умови для звільнення Правобережної України. До цього часу на її території оборонялися група німецьких армій «Південь» («1-А і 4-а танкові, 6-А і 8-а польові армії, командувач генерал-фельдмаршал Е.Манштейн), частина сил групи армій «А» (3-я румунська армія і 44-й окремий армійський корпус, командувач генерал-фельдмаршал Е. Клейст) за підтримки 4-го повітряного флоту і ВПС Румунії. Всього налічувалося близько 1, 8 млн. чоловік, 2200 танків і штурмових гармат, 21 820 гармат і мінометів, 1560 бойових літаків. Німецьке командування вважало, що у зв'язку з наступаючим бездоріжжям до літа наступальні операції Червоної Армії виключені і це дозволить йому зосередити сили і відновити оборону по Дніпру.

Задум радянського Верховного Головнокомандування полягав у нанесенні ударів на всьому фронті від Овруча до гирла Дніпра з метою розчленувати ворожу оборону, оточити і знищити угруповання противника по частинах, звільнити Правобережну Україну і вийти до південно-західних кордонів СРСР. Здійснення цього задуму покладалося на перший український фронт, другий український фронт, третій український фронт, четвертий Український фронт за сприяння частини сил Чорноморського флоту та українських партизанів. До складу чотирьох фронтів входили 21 загальновійськова армія, 3 танкових армії, 4 повітряних армії (всього 2, 086 млн. чоловік, 31, 5 тисячі гармат і мінометів, 1, 9 тисяч танків і самохідно-артилерійських установок, близько 2, 4 тисяч бойових літаків). Координацію дій фронтів здійснювали представники Ставки: першого і другого

Українських фронтів - Г.К. Жуков, третього і Четвертого Українських фронтів - А.М. Василевський.

В результаті проведених операцій радянські війська звільнили Правобережну Україну і відкинули ворога на 250-450 км. Були повністю розгромлені 10 ворожих дивізій і 1 бригада; 5 дивізій, через великих втрат, були розформовані; 60 дивізій (у тому числі 12 танкових, 3 моторизовані) втратили до 50% і 10 дивізій до 70% особового складу. Гітлерівське командування було змушене було в січні-квітні перекинути на Правобережну Україну 34 дивізії і 4 бригади з Румунії, Угорщини, Франції, Югославії, Данії, Німеччини, а також 9 дивізій з резерву і з інших ділянок радянсько-німецького фронту. Вихід радянських військ на підступи до кордонів Польщі, Чехословаччини і в межі Румунії змінив військово-політичну обстановку в Європі і на Балканах.

Безумовно операції на Дніпрі були одними з найбільших та найзначущіший операцій в роки Другої Світової війни. Величезні людські та матеріальні втрати що зазнав Радянський союз довгі роки відображувався в історії країни. Але такою страшною ціною Україна була звільнена від нацистських загарбників. Дніпровсько-Карпатська операція – це настільки велика, за обсягом подій, частина історії, що безумовно потребує більш детального розгляду, в той час як в нашій роботі ми надали схематичне, зображення подій того часу.

РОЗДІЛ 3. ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ВІЙСЬК З КРИМУ

3.1. Операції Сухопутних військ

Кримська операція увійшла в історію як одна з найважливіших наступальних операцій Другої Світової війни. Її метою стало звільнення Кримського півострова, важливого стратегічного плацдарму на Чорноморському театрі військових дій, шляхом розгрому утримувала Крим 17-ї німецької армії генерал-полковника Е. Єнеке.

В результаті Мелітопольської (26 вересня – 5 листопада 1943 р.) і Керченсько-Ельтигенської десантної операції (31 Жовтня – 11 листопада 1943 р.) радянські війська прорвали укріплення турецького валу на Перекопському перешийку, захопили плацдарми на південному березі Сиваша і на Керченському півострові, але звільнити Крим відразу ж не вдалося – не було достатньо сил. На півострові продовжувала залишатися велике угруповання німецьких військ, що спиралося на глибоко ешелоновані оборонні позиції. На Перекопському перешийку і проти плацдарму на Сиваші оборона складалася з трьох, а на Керченському півострові – з чотирьох смуг [4, с.52].

Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) розглядала Крим як стратегічно важливий район, а його звільнення як найважливішу можливість повернення головної бази Чорноморського флоту – Севастополя, що значно поліпшило б умови базування кораблів і ведення бойових дій на морі. Крім того, Крим прикривав Балканський стратегічний фланг німецьких військ і їх важливі морські комунікації, що йдуть по чорноморських протоках до західного узбережжя Чорного моря. Тому німецьке керівництво також надавало велике військове і політичне значення утриманню Криму в своїх руках, що, на їхню думку, було одним з факторів збереження підтримки Туреччини і союзників на Балканах. У зв'язку з цим командування 17-ї армії зобов'язали до останнього утримувати півострів. Незважаючи на це, німецьке

командування розробило на випадок свого відступу детальний план, який отримав назву - операція «Адлер» [44, с.316].

На початку 1944 р. німецька армія була посилена двома дивізіями: в кінці січня 1944 р. на півострів морським шляхом була доставлена 73-А, а на початку березня — 111-а піхотні дивізії. До квітня армія мала 12 дивізій: 5 німецьких і 7 Румунських, 2 бригади штурмових гармат, різні частини посилення і налічувала понад 195 тис. осіб, близько 3600 гармат і мінометів, 215 танків і штурмових гармат. Її підтримували 148 літаків.

Радянське керівництво поклало завдання розгрому кримського угруповання противника і звільнення Криму на війська 4-го Українського фронту (командувач генерал армії Ф. В. Толбухін), до складу якого входили 2-я гвардійська і 51-а армії, 19-й танковий корпус, 16-й і 78-й укріплені райони, авіаційну підтримку забезпечували авіація 8-ї повітряної армії і ВПС Чорноморського флоту; Окрему Приморську армію (командувач генерал армії А. В. Єременко), дії якої забезпечувала авіація 4-ї повітряної армії; Чорноморський флот (командуючий адмірал Ф. С. Жовтневий), сили якого підтримували наступ на приморських флангах і порушували морські комунікації противника; Азовську військову флотилію (командувач контр-адмірал С.Г. Горшков), яка підтримувала наступ військ окремої Приморської армії [6, с.72].

Дії військ 4-го Українського фронту і окремої Приморської армії координували представники Ставки Верховного Головнокомандування маршал К.Є. Ворошилов і начальник Генерального штабу Червоної Армії маршал А. М. Василевський.

Підготовка Кримської наступальної операції почалася в лютому 1944 р. 6 лютого начальник Генерального штабу а. м. Василевський і військова рада 4-го Українського фронту представили в Ставку ВГК свої міркування щодо проведення Кримської операції, яку передбачалося почати 18-19 лютого. Однак надалі термін початку операції неодноразово переносився.. [44, с.327].

Вся операція 4-го Українського фронту планувалася на глибину до 170 км тривалістю в 10-12 діб з середньодобовим темпом наступу 12-15 км. Темп наступу 19-го танкового корпусу визначався в 30-35 км на добу [47, с.125].

Задум Кримської операції полягав у тому, щоб силами військ 4-го Українського фронту з півночі – від Перекопу і Сиваша, і окремої Приморської армії зі сходу – від Керченського півострова, завдати одночасного удару в загальному напрямку на Сімферополь і Севастополь, розчленувати і знищити угруповання ворога, не допустивши її евакуації з Криму. Головний удар планувалося завдати з плацдарму на південному березі Сиваша. У разі успіху основне угруповання фронту виходило в тил перекопських позицій противника, а оволодіння Джанкою відкривало свободу дій у бік Сімферополя і Керченського півострова в тил угруповання ворога, що знаходилося там. Допоміжний удар наносився на Перекопському перешийку. Окрема Приморська армія повинна була прорвати оборону противника північніше Керчі, головний удар наносити на Сімферополь, Севастополь, а частиною сил - уздовж південного берега Кримського півострова.

8 квітня 1944 р. війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ. За п'ять діб до цього важка артилерія зруйнувала значну частину довготривалих споруд ворога. Увечері 7 квітня була проведена розвідка боєм, що підтвердила колишні відомості про угруповання військ Вермахту в районі Перекопу і Сиваша. У день початку операції о 8:00 в смузі 4-го Українського фронту почалася артилерійська та авіаційна підготовка загальною тривалістю 2,5 години. Відразу після її закінчення війська фронту перейшли в наступ, завдаючи удару силами 51-ї армії генерал-лейтенанта Я.Г. Крейзера з плацдарму на південному березі Сиваша. Після дводенних запеклих боїв завдяки мужності радянських воїнів оборона противника була прорвана. 51-а армія вийшла на фланг німецького Перекопського угруповання, а 2-а гвардійська армія генерал-лейтенанта Г.Ф. Захарова звільнила Армянськ. Вранці 11 Квітня 19-й танковий корпус генерал-лейтенанта І.Д. Васильєва з

ходу опанував Джанкоюм і успішно просувався на Сімферополь. Побоюючись загрози оточення, противник залишив укріплення на Перекопському перешийку і почав відходити з Керченського півострова [12, с.361].

Війська окремої Приморської армії, почавши наступ в ніч на 11 квітня, вранці оволоділи містом-фортецею Керч – укріпленим вузлом опору ворога на східному узбережжі Криму. На всіх напрямках розгорнулося переслідування ворожих військ, що відходили до Севастополя. 2-а гвардійська армія розвивала наступ уздовж західного узбережжя на Євпаторію. 51-а армія, використовуючи успіх 19-го танкового корпусу, через степи кинулася на Сімферополь. Окрема Приморська армія просувалася через Карасубазар (Білогірськ) і Феодосію на Севастополь. В результаті 13 квітня були звільнені Євпаторія, Сімферополь і Феодосія, 14-15 квітня – Бахчисарай, Алушта, Ялта.

Німецькі війська продовжували відступ. Авіація 8 - ї і 4-ї повітряних армій завдала масованих ударів по військах противника і вузлах комунікацій. Сили Чорноморського флоту топили його кораблі і транспорти з евакуйованими військами. Від ударів по морських конвоях і одиночних суднах ворог втратив 8100 солдатів і офіцерів [48, с.142].

15-16 квітня радянські війська вийшли до Севастополя і почали підготовку до штурму міста. Відповідно до рішення командувача військами 4-го Українського фронту, затвердженого представником Ставки ВГК маршалом А.М. Василевським, головний удар намічалось завдати з району Балаклави з'єднаннями і частинами лівого флангу 51-ї і центру Приморської армії, що увійшла 18 квітня до складу 4-го Українського фронту. Їм належало прорвати оборону противника на ділянці Сапун-гори і висоти на північний схід від населеного пункту Карань із завданням відрізати його від розташованих на захід від Севастополя бухт. На думку командування фронту, розгром ворога на Сапун-горі при всій труднощі її штурму повинен був дозволити швидко порушити стійкість німецької оборони. Допоміжний

удар планувався в смузі 2-ї гвардійської армії і з метою відволікання уваги противника був намічений на дві доби раніше головного удару. Армії належало прорвати оборону ворога в районі на південний схід від Бельбека силами 13-го гвардійського і 55-го стрілецьких корпусів і розвивати наступ на мекензієві гори і східний берег Північної бухти з тим, щоб притиснути німецьке угруповання до моря і знищити [14, с.372].

19 і 23 квітня війська фронту здійснили дві спроби прорвати основний оборонний рубіж Севастопольського укріпленого району, але вони закінчилися невдачею. Знадобилося нове перегрупування і підготовка військ, підвезення їм боєприпасів і пального. 5 травня почався штурм укріплень міста-перейшла в наступ 2-а гвардійська армія, що змусило противника перекидати до Севастополя війська з інших напрямків.

7 травня о 10: 30 за масованої підтримки всієї авіації фронту радянські війська почали генеральний штурм Севастопольського укріпленого району. Війська головного ударного угруповання фронту на 9-кілометровій ділянці прорвали ворожу оборону і оволоділи в ході запеклих боїв Сапун-горою. 9 травня війська фронту з півночі, сходу і південного сходу увірвалися в Севастополь і звільнили місто. Залишки німецької 17-ї армії, переслідуювані 19-м танковим корпусом, відходили на мис Херсонес, де були остаточно розгромлені. На мисі було взято в полон 21 тис. солдатів і офіцерів противника, захоплено велику кількість техніки і озброєння [6, с.154].

Кримська наступальна операція завершилася. Якщо в 1941-1942 рр. німецьким військам знадобилося 250 діб, щоб оволодіти героїчно захищався Севастополем, то в 1944 р. радянським військам виявилось достатньо всього 35 діб, щоб зламати потужні укріплення в Криму і очистити від противника майже весь півострів.

Вже до 15 травня 1944 року в штаб 4 Українського фронту почали надходити донесення про проведені у військових частинах і з'єднаннях військових парадів, присвячених остаточно розгрому угруповання німецьких військ у Криму [9, с.241].

Цілі операції були досягнуті. Радянські війська прорвали глибоко ешелоновану оборону на Перекопському перешийку, Керченському півострові, в районі Севастополя і розгромили 17-ту польову армію вермахту. Її втрати тільки на суші склали 100 тис. осіб, у тому числі понад 61 580 осіб полоненими. Радянські війська і сили флоту в ході Кримської операції втратили 17 754 людини вбитими і 67 065 чоловік пораненими [47, с.274].

Перемога в Криму повернула країні важливий економічний район. В цілому, була звільнена територія, що займала за площею близько 26 тис. кв. км. у роки окупації гітлерівські загарбники завдали Криму величезної шкоди: були виведені з ладу понад 300 промислових підприємств, майже повністю винищено поголів'я худоби, міста і курорти сильно зруйновані - особливо постраждали Севастополь, Керч, Феодосія і Євпаторія. Так, в Севастополі до моменту звільнення залишалось 3 тис. жителів з наявних в місті напередодні війни 109 тис. чоловік. У місті вціліло лише 6% житлового фонду [5, с.103].

Розглядаючи хід і оцінюючи результати Кримської операції, ясно, що успішне її завершення визначили майстерний вибір радянським командуванням напрямків головних ударів, хороша організація взаємодії ударних угруповань військ, сил авіації і флоту, рішуче розчленування і розгром основних сил противника (сиваське напрямом), оволодіння ключовими оборонними позиціями в короткі терміни (штурм Севастополя). Вміло використовувалися для розвитку наступу рухливі групи (передові загони) армій. Вони стрімко проникали в оперативну глибину оборони противника, не даючи відходити його військам закріплюватися на проміжних рубежах і в районах оборони, чим забезпечувалися високі темпи наступу.

За героїзм і вмілі дії 160 з'єднань і частинам були присвоєні почесні найменування Євпаторійських, керченських, Перекопських, Севастопольських, Сиваських, сімферопольських, Феодосійських і Ялтинських. 56 з'єднань, частин і кораблів нагороджені орденами. 238 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу, тисячі учасників боїв за Крим нагороджені орденами і медалями.

В результаті Кримської операції останній великий ворожий плацдарм, що загрожував тилу фронтів, що діяли на Правобережній Україні, був ліквідований. Протягом п'яти днів була звільнена головна база Чорноморського флоту-Севастополь і створені сприятливі умови для подальшого наступу на Балкани [5, с.127].

3.2. Чорноморський флот у боротьбі за Крим і північно-західне узбережжя Чорного моря

Відповідно до початкового задуму дій зі звільнення Криму Чорноморський флот повинен був зіграти важливу роль в досягненні цієї мети: йому належало блокувати узбережжя півострова і зірвати евакуацію ворожих військ морем. Це завдання було поставлено флоту директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 4 листопада 1943 р

Вона була підтверджена директивою наркома ВМФ від 23 лютого 1944 р., а на завершальному етапі підготовки Кримської стратегічної наступальної операції директивою від 1 квітня 1944 р. Народний Комісар ВМФ СРСР зажадав боротьбу на комунікаціях противника зробити головним завданням флоту [4, с.306].

11 квітня 1944 р. була видана директива Ставки ВГК, в якій серед завдань флоту на перше місце знову були поставлені дії проти ворожого судноплавства, а «порушення комунікацій з Кримом» розглядалося як головна мета.

На перший погляд, це завдання виглядало здійсненим. Чорноморський флот зберігав перевагу над угрупованням Військово-Морських сил противника в Чорному морі по великих надводних кораблях і підводних човнах, чисельному складу морської авіації і берегових військ [12, с.405].

Так, станом на 1 січня 1944 р. до складу Чорноморського флоту входили лінійний корабель і чотири крейсери, яких противник на цьому морському театрі не мав. За кількістю підводних човнів він був сильніше противника

більш ніж в два рази, по бойових катерах-більш ніж в півтора рази, по бойових літаках перевершував угруповання люфтваффе, що діяло на морському напрямку, в чотири рази, а по береговим військам володів абсолютною перевагою.

Разом з тим за час, що минув з початку військових дій на Чорному морі, німецьке командування значно посилило свої військово-морські сили на театрі, і до початку вирішального етапу боротьби за Крим обстановка на морі в порівнянні з червнем 1941 р. була вже зовсім іншою [5, с.152].

При тому, що Чорноморський флот зберігав вирішальну перевагу по бойових кораблях основних класів, число надводних кораблів (в результаті понесених втрат і заходів, прийнятих ворожим командуванням, з нарощування Військово-Морських сил) до початку 1944 р зрівнялося з числом надводних бойових кораблів, що значилися в складі німецького, румунського і болгарського флотів [5, с.201].

Маючи формальну (чисельну) перевагу в бойових катерах, по цій позиції Чорноморський флот поступався в якісному відношенні: за своїми тактико-технічними елементами німецькі бойові катери всіх класів істотно перевершували радянські катери.

Але головною перевагою ворожого військово-морського угруповання в Чорному морі була наявність у складі понад 100 десантних кораблів і катерів, що володіли невеликою швидкістю ходу, але значною (стосовно до умов Чорноморського театру) дальністю плавання, сильним для свого класу артилерійським озброєнням, а головне – здатних висаджувати і приймати на борт війська і бойову техніку при відсутності на узбережжі причальних споруд.

При плануванні дій з блокування узбережжя Криму з моря радянським командуванням розглядалася можливість участі в майбутній операції кораблів ескадри Чорноморського флоту, в яку входили великі надводні кораблі – лінкор, крейсера і ескадрені міноносці. Однак після загибелі восени 1943 р. Лідера і двох есмінців їх застосування без санкції Верховного

Головнокомандування було заборонено, і, оскільки такої дано не було, для ударів по ворожих комунікаціях залучалися тільки торпедні катери.

Приймаючи це рішення, командування ЧФ керувалося не тільки позицією Ставки ВГК, а й реальним рівнем боєготовності надводних сил флоту, підтримувати яку на необхідному рівні після втрати майже всієї довоєнної системи базування було практично неможливо [44, с.218].

Не кращим був і технічний стан підводних човнів, для підтримки якого необхідних умов також не було.

Тому до початку операції на позиціях в північно-західній частині Чорного моря одночасно знаходилося не більше чотирьох підводних човнів. Досвід їх бойової діяльності з осені 1943 р. до початку завершального етапу боротьби за Крим показав, що вони могли б дати відчутний результат тільки при хорошій організації розвідки і взаємодії з іншими родами сил флоту.

За сукупності усіх цих причин в першій половині 1944 р. основний тягар боротьби на комунікаціях лягла на Скадовської авіаційну групу (полковник Смирнов В.І., з середини січня 1944 р. Герой Радянського Союзу генерал-майор Н.А. Токарев), сформовану командуванням військово-повітряних сил ЧФ для ведення дій на кримському напрямку і в районах на захід від півострова [6, с.129].

На початку року в її складі налічувалося від 70 до 90 літаків, які базувалися на аеродроми Скадовськ і Сокологорне, при цьому дальність дії машин ударної авіації (штурмовиків, пікіруючих бомбардувальників і торпедоносців) становила від 180 до 600 км, що дозволяло атакувати всі ворожі кораблі і судна, що прямували до Криму з Румунії і назад.

«З 1943 р радянська морська авіація, – писав Швейцарський військовий історик Ю.Майстер, – перетворилася на найнебезпечнішого противника. Вона отримала на озброєння літаки нової конструкції, посилилася в кількісному відношенні і діяла з ближчих аеродромів, які були знову зайняті росіянами» [50, с.374].

Тим часом відповідно до Директиви наркома ВМФ від 23 лютого 1944 р. «посилення дій на комунікаціях противника на захід від Криму і в північно-західному районі» пропонувалося здійснити шляхом нарощування угруповання корабельних сил. Число підводних човнів, що знаходяться на позиціях в цьому районі, планувалося збільшити в два рази, а в Скадовськ перебазувати 2-ю бригаду торпедних катерів. До початку Кримської стратегічної наступальної операції в цей порт з баз на Чорноморському узбережжі Кавказу було переведено дев'ять торпедних катерів типу "Г-5".

Фактично створення угруповання сил флоту, призначеної для участі в операції, почалося тільки 12 квітня 1944 р., а головний удар по судноплавству противника передбачалося завдати у вирішальний момент боротьби за Крим, коли почнеться битва за Севастополь.

До цього часу для посилення 2-ї бригади торпедних катерів в Скадовськ перейшли ще шість торпедних катерів, а 1-а бригада перебазувалася з Поті в фальшивий Геленджик (Дивноморське) [5, с.148].

Підводні човни діяли, базуючись в поті, Очамчирі і Туапсі, при цьому до початку операції до виходу на позиції вдалося підготувати тільки вісім одиниць.

Основні сили бомбардувальної, мінно-торпедної і штурмової авіації флоту до початку операції були зосереджені на аеродромах Таврії. Для ударів по ворожих комунікаціях було виділено понад 400 бойових літаків.

На думку авторів праці «Військово-морський флот Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», цих сил був достатньо, щоб, зайнявши охоплює становище по відношенню до Кримського півострова, домогтися основної мети. Однак сучасні дослідження дають підстави засумніватися в справедливості такого висновку [6, с.162].

Якщо оцінювати співвідношення сил сторін на морі за фактичним складом угруповання корабельних сил ЧФ, що залучалися до участі в Кримській стратегічній наступальній операції, то загальна картина виглядає зовсім інакше.

Проти майже 200 бойових кораблів і катерів противника повинні були діяти близько 50 кораблів і катерів ЧФ, більшу частину яких (31 одиниця) становили маломорехідні, що не мали артилерійського озброєння торпедні катери типу «Г-5», досвід застосування яких на всіх діючих флотах показав, що розраховувати на істотний оперативний результат їх застосування в майбутній операції не можна.

Проте, виконуючи директиву Верховного Головнокомандування і вимоги народного комісара військово-морського флоту, командувач Чорноморським флотом поставив силам, що залучалися до участі в ній, конкретні бойові завдання, відповідні рішучим цілям, що лежали в основі задуму Кримської стратегічної наступальної операції.

1-й бригаді торпедних катерів (капітан 3 рангу Г. Д. Дьяченко) належало діяти в районі від мису Киик-Атлама до Ялти, а потім – до мису Сарич і на підходах до Севастополя з півдня і південного заходу.

Торпедні катери 2-ї бригади (капітан 2 рангу В.Т. Проценко) повинні були діяти в районі Ак-Мечеть, Євпаторія, а потім на підходах до Севастополя з півночі і північного заходу [48, с.351].

Бригаді підводних човнів (контр-адмірал П.І. Болтунов) було наказано у взаємодії з авіацією знищувати конвої, одиночні судна і плавзасоби противника на комунікаціях в північно-західній частині Чорного моря.

Військово-повітряні сили ЧФ повинні були наносити удари по конвоях і суднах в морі, проводити постановку Мін в районах Констанци, Суліни і на виході з Севастополя, вести розвідку, а також наводити підводні човни і торпедні катери на конвої противника.

Дії військово-повітряних сил ЧФ були більш успішними. 12 квітня літаки 8-го гвардійського і 47-го штурмових авіаційних полків у супроводі винищувачів 6-го гвардійського і 25-го авіаційних полків завдали кілька повітряних ударів по судах і портових споруд у Феодосії, потопивши катер-тральщик «R 204» і швидкохідні десантні баржі «F 563», «F 569». Ще один

катер-тральщик, швидкохідна десантна баржа і морський буксир були пошкоджені [6, с.202].

11 квітня 1944 р. на позиції вийшли підводні човни «Л-6», «М-35», «М-111» і «А-5», а 12 квітня – «М-62». "С-31» і "Щ-215", що вже знаходилися на позиціях, були перенаправлені для дій в нових районах. До 15 квітня всі сім підводних човнів зайняли позиції в північно-західній частині Чорного моря.

Протягом дня 13 квітня штурмовики 8-го гвардійського і 47-го штурмових авіаційних полків під прикриттям 42 винищувачів 6-го гвардійського винищувального авіаційного полку шістьма групами завдали ударів по швидкохідних десантних баржах, що стояли під навантаженням біля причалів і на виході з Порту Судак. Одна з них, «F 565», була потоплена. Увечері того ж дня літаки 13-го гвардійського розвідувального морського авіаційного полку потопили парусно-моторне судно «Зеєпферд» [13, с.273].

На підходах до Севастополя і у відкритій частині Чорного моря літаками морської авіації ЧФ були потоплені швидкохідна десантна баржа «F 569» і ліхтер, пошкоджені торпедний катер, десантна баржа, артилерійська баржа. Пошкодження отримали транспорти «Ойтіз» (2600 брт), «Данубіус» (1489 брт) і «Альба Юлія» (5708 брт) – останній настільки важкі, що вже не відновлювався [13, с.280].

Чорноморські катерники прикладали величезні зусилля, проявляли видатну мужність і відвагу, кидаючись назустріч ворогові, що володів не тільки чисельною, а й абсолютною якісною перевагою, завдяки кращій мореплавства, значно більшій дальності плавання і артилерійсько-кулеметному озброєнню, протиставити якому наші моряки могли тільки кулемети.

Авіація Чорноморського флоту завдала по них ряд бомбоштурмових і торпедних ударів, в яких брали участь 2-а мінно-торпедна, 11-а штурмова, 13-я пікіруюча авіаційні дивізії і 7-й винищувальний авіаційний полк 4-ї винищувальної авіаційної дивізії [6, с.253].

Одночасно з нанесенням бомбоштурмових і торпедних ударів по конвоях і одиночних суднах противника Авіація ЧФ вела постановку активних мінних загороджень. У квітні – травні 1944 р. літаки ВПС флоту виставили 28 мін в районі Севастополя. У Дунайських гирлах було виставлено 109 хв.

3 травня ворожий конвой, що здійснював перехід з Севастополя в Констанцу, атакували дев'ять літаків 5-го гвардійського мінно-торпедного авіаційного полку і десять 13-го гвардійського розвідувального морського авіаційного полку в супроводі десяти винищувачів 7-го винищувального авіаційного полку. Їм вдалося потопити мисливець за підводними човнами «UJ 2304».

Того ж дня дев'ять літаків 13-го гвардійського розвідувального морського авіаційного полку завдали удару по конвою противника, що прямував до Севастополя, і потопили буксир «Юнак» (444 брт) [18, с.276].

11 травня Авіація Чорноморського флоту завдала ударів по трьох конвоях противника, потопивши мисливець за підводними човнами «UJ 310», транспорт «Данубіус» (1489 брт) і річковий ліхтер. Судно «Хельга» (1620 брт), що отримало найбільш важкі пошкодження і позбулося ходу, було добито артилерійським вогнем кораблів охорони. Крім цього судна пошкодження різної тяжкості отримали транспорт «Тиса» (961 брт), три мисливці за підводними човнами, мінний загороджувач «Романія» і есмінець «Реджеле Фердинанд» [18, с.264].

У дні евакуації противника перших в 1944 р реальних успіхів домоглися і підводні човни ЧФ. 11 травня в районі на південний схід від Констанци «Л-4» чотирма торпедами атакувала танкер «Фридерикс» (7327 брт). Вибухом на судні було знищено машинне відділення. Кораблі охорони скинули на «Л-4» 67 глибинних бомб, але вона зуміла відірватися від переслідування.

Морська авіація завдала кілька ударів по конвоях противника і 12 травня. Були потоплені транспорти «Гейзеріх» (712 брт) і «Дуростор» (1309

брт), пошкоджені Румунський допоміжний крейсер «Дачія» (3418 брт), швидкохідна десантна баржа і мисливець за підводними човнами [6, с.236].

Підводні човни в цей день атакували судна і кораблі противника шість разів. Але тільки «С-33» домоглася відносного успіху, знищивши артилерійським вогнем пошкоджену авіацією і залишену противником швидкохідну десантну баржу «F 130» [5, с.185].

13 травня 1944 р. операція Чорноморського флоту з порушення морських комунікацій противника завершилася. Очікуваного оперативного результату досягти не вдалося. Противник зміг евакуювати з Криму основні сили 17-ї армії-114 000 чоловік морем і 21 000-літаками транспортної авіації, втративши від ударів по морських конвоях і одиночних суднах близько 8000 солдатів і офіцерів.

Висновки до розділу 3.

Німецьким військам знадобилося 250 діб, щоб оволодіти героїчно захищався Севастополем, то в 1944 р радянським військам виявилось достатньо всього 35 діб, щоб зламати потужні укріплення в Криму і очистити від противника майже весь півострів.

Вже до 15 травня 1944 року в штаб 4-го Українського фронту почали надходити донесення про проведені у військових частинах і з'єднаннях військових парадів, присвячених остаточному розгрому угруповання німецьких військ у Криму.

Кримська операція завершилася повним розгромом 17-ї армії Вермахту, тільки безповоротні втрати якої в ході боїв склали від 100 тисяч осіб (з них 61 580 полоненими). До цього числа потрібно додати значні втрати військ противника під час морської евакуації, в ході якої була фактично знищена Румунська Чорноморська флотилія, що втратила $\frac{2}{3}$ готівкового корабельного складу. Таким чином, загальні безповоротні втрати німецько-румунських військ оцінюються в 140 тисяч солдатів і офіцерів.

Радянські війська і сили флоту в ході Кримської операції втратили 17 754 людини вбитими і 67 065 чоловік пораненими [12, с.373].

Перемога в Криму повернула країні важливий економічний район. В цілому, була звільнена територія, що займала за площею близько 26 тис.км². У роки окупації гітлерівські загарбники завдали Криму величезної шкоди: були виведені з ладу понад 300 промислових підприємств, майже повністю винищено поголів'я худоби, міста і курорти сильно зруйновані - особливо постраждали Севастополь, Керч, Феодосія і Євпаторія. Так, в Севастополі до моменту звільнення залишалося 3 тис. жителів з наявних в місті напередодні війни 109 тис. чоловік. У місті вціліло лише 6 % житлового фонду [12, с.378].

Розглядаючи хід і оцінюючи результати Кримської операції, ясно, що успішне її завершення визначили майстерний вибір радянським командуванням напрямків головних ударів, хороша організація взаємодії ударних угруповань військ, сил авіації і флоту, рішуче розчленування і розгром основних сил противника (сиваське напрямком), оволодіння ключовими оборонними позиціями в короткі терміни (штурм Севастополя). Вміло використовувалися для розвитку наступу рухливі групи (передові загони) армій. Вони стрімко проникали в оперативну глибину оборони противника, не даючи відходити його військам закріплюватися на проміжних рубежах і в районах оборони, чим забезпечувалися високі темпи наступу.

За героїзм і вмілі дії 160 з'єднанням і частинам були присвоєні почесні найменування Євпаторійських, керченських, Перекопських, Севастопольських, Сиваських, сімферопольських, Феодосійських і Ялтинських. 56 з'єднань, частин і кораблів нагороджені орденами. 238 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу, тисячі учасників боїв за Крим нагороджені орденами і медалями [9, с.284].

В результаті Кримської операції останній великий ворожий плацдарм, що загрожував тилу фронтів, що діяли на Правобережній Україні, був

ліквідований. Протягом п'яти днів була звільнена головна база Чорноморського флоту-Севастополь і створені сприятливі умови для подальшого наступу на Балкани.

ВИСНОВКИ

Наступ Червоної Армії взимку і навесні 1944 р. на Правобережній Україні і в Криму, що тривало більше чотирьох місяців, стало найважливішою подією Другої світової війни, а його результати мали величезне політичне, економічне і стратегічне значення.

За своїм розмахом це була одна з найбільших операцій Другої Світової війни. Військові дії розгорнулися на території до 1200 км по фронту і до 450 км в глибина. У них брали участь п'ять радянських фронтів, а з боку противника-дві групи армій у складі двох танкових і п'яти польових армій. В цілому з обох сторін діяли близько 4 млн осіб, 45,4 тис. гармат і мінометів, 4,2 тис. танків і самохідних артилерійських (штурмових) гармат, понад 4 тис. літаків.

В результаті проведених операцій радянські війська звільнили мільйони радянських людей від окупації, повернули багаті корисними копалинами і родючі землі між Дніпром і Прутом, першокласні порти на Чорному морі. Два з половиною роки німецькій окупації завдали Правобережній Україні величезної шкоди, що дорівнює 285 млрд рублів. Перетворивши колись квітучий край на концентраційний табір, одурманені нацистською пропагандою Варвари знищили на цій території 4,5 млн осіб.

Червона армія вийшла до південно-західних кордонів Радянського Союзу і перенесла Бойові дії на територію Румунії. Це докорінно змінило стратегічну обстановку на півдні. Виходом до Карпат війська Червоної Армії розчленували стратегічний фронт ворога, порушили взаємодію груп армій «Південна Україна» та «Північна Україна».

Відкрилися можливості для розвитку ударів на Люблінському напрямку у фланг і тил групи армій «Центр», На Львів, а також через Румунію на Балкани.

Перемога Червоної Армії на Правобережній Україні та в Криму, вихід наших військ на підступи до Польщі, до кордону з Чехословаччиною і в межі

Румунії зробили велику вплив на активізацію та посилення національно-визвольного руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Фронт впритул наблизився до життєво важливих для Німеччини джерел продовольства, нафти та інших видів стратегічної сировини в Румунії та на Балканах.

Найважливішою умовою перемоги служило зростання бойової майстерності бійців, офіцерів і генералів. Виключно велику роль у досягненні перемоги в операціях відіграв масовий героїзм радянських військ. У боях і боях за Правобережну Україну і Крим Героями Радянського Союзу стали 724 воїни. Більше половини з них - рядовий склад, сержанти і старшини.

Загальні втрати фронтів і сил флоту при звільненні Правобережної України і Криму взимку і навесні 1944 р. склали: безповоротні - 287 952, санітарні - 906 395, всього - 1 194 347 осіб. Великих втрат радянські війська зазнали в озброєнні і військовій техніці. Тільки за підсумками Дніпровсько-Карпатської операції вони не дорахувалися 4666 танків, 7532 гармат і мінометів, 676 бойових літаків [9, с.284].

Успішне завершення операції зі звільнення Правобережної України та Криму створило вигідні умови для розгортання наступу радянських військ влітку 1944 р.

В роботі були встановлені передумови, та наслідків рішень командування Червоної Армії, що призвели до вигнання загарбників.

Був реалізований комплекс задач, що стояли перед дослідженням, а саме: розглянута оперативна ситуація на фронтах, після звільнення Лівобережної України; викладено перебіг подій під час штурму Дніпра, зроблено аналіз цієї стратегічної операції; проаналізовано перебіг Дніпровсько-Карпатської наступальної операції, як однієї з найбільших операцій під час Другої Світової війни; надано нарис стану сухопутних військ напередодні звільнення Південної України, та розглянуто сухопутну наступальну операцію на півдні України; визначено роль та місце Чорноморського флоту у боротьбі за Крим і північно-західне узбережжя Чорного моря.

Завдяки реалізації комплексу методів науково-історичних дослідження, та залучення різноманітних джерел, в тому числі і збірників документів, дозволило сформувати неупереджену картину подій тієї пори, всебічно розглянути дискусійні питання перебігу вигнання нацистів з Правобережної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айххольц, Д. Цели Германии в войне против СССР. Об ответственности германских элит за агрессивную политику и преступления нацизма. Д. Айххольц . Новая и новейшая история. 2002. № 6
2. Валерій Грицюк Майбутня війна у планах радянського командування. Початок стратегічного розгортання військ на території України. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - 2010. – 1
3. Валерій Грицюк . Форсування Дніпра . Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – 2010
4. Валерій Грицюк. Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1.11.43-11.12.43). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - 2010. - 1. - С. 87-90.
5. Валерій Грицюк. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.43-17.04.44). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - 2010. - 1. - С. 90-94.
6. Валерій Грицюк. Кримська стратегічна наступальна операція (8.04.44-12.05.44). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - 2010. - 1. - С. 95-109.
7. Валерій Грицюк. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13.07.44-29.08.44). Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - 2010. - 1. - С. 109-125.
8. Великая Отечественная война 1941—1945 гг. Военноисторические очерки : в 4 кн. Кн. 4 : Народ и война. М., 1999.
9. Великая Отечественная война 1941—1945 годов : в 12 т. Т. 1: Основные события войны. М., 2011.
10. Великая Отечественная война 1941—1945 годов : в 12 т. Т. 2: Происхождение и начало войны. М., 2012.

11. Великая Отечественная война 1941—1945 годов : в 12 т. Т. 3: Решающие битвы войны. М., 2013. 463
12. Великая Отечественная война 1941—1945. Военноисторические очерки : в 4 кн. Кн. 2 : Перелом. М., 1998.
13. Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945): Краткая история. 3-е изд. М., 1984.
14. Великая Отечественная война. 1941—1945 гг. : энциклопедия. М., 1985.
15. Великая Отечественная война. 1941—1945 гг. Военноисторические очерки : в 4 кн. Кн. 3 : Освобождение. М., 1999.
16. Великая Отечественная война. Вопросы и ответы. М., 1984.
17. Великая Отечественная война 1941-1945 годов : в 12 т. Т. 3: Решающие битвы войны. М., 2013.
18. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: Краткая история. М., 1984. С. 231.
19. Великая Отечественная война - день за днем: по материалам рассекреченных оперативных сводок Генерального штаба Красной армии. Т. 6. Коренной перелом. 1 июля - 31 декабря 1943 г. М., 2010.
20. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки. В 4-х кн. М., 1998. Т. 2.
21. Війна і міф. Невідома Друга світова, 1939-1945. - Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.: іл
22. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Україна. Друга світова війна. 1939-1945 (2014) Вип. 4: Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату "Україна" та "військової зони". 1941–1944 рр
23. Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. В.В. Головка. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 228 с.

24. Грицюк В. М. Україна. Друга світова війна. 1939-1945 (2010) Вип. 1: Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України 2010
25. Гунчак, Тарас Григорович. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни : (зб. ст.) Тарас Гунчак ; Нац. ун-т "Києво-Могилянська акад.". К. : УВС ім. Ю. Липи, 2011. 225 с. : портр. - Бібліогр.: с. 224 та наприкінці ст.
26. Доценко, Олена Г. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) : навч. посіб. Олена Доценко ; [наук. ред. Клімаш А. І.] ; Київ. міжнар. ун-т. К. : КиМУ, 2009.
27. Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Українського інституту національної пам'яті / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець ; редкол.: І. Юхновський, Л. Герасименко, В. Гриневич [та ін.]. Київ ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. 247 с
28. Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі : матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Центр європейських гуманітарних досліджень, Асоціація єврейських організацій та общин (ВААД) України ; за ред. Л. Фінберга. Київ : Дух і Літера, 2016. 448 с.
29. Друга світова війна (1939-1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації : зб. наук. ст. учасн. Четвертих всеукр. драгоман. читань молодих істориків, Київ, 28 квіт. 2011 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т іст. освіти, Каф. джерелознавства та спец. іст. дисциплін ; [відп. ред. і упоряд.: О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко]. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011.

30. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 24 с.
31. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. 14-е изд. В 2-х т. М., 2005. Т. 2. С. 211. 2
32. Завальнюк, Олександр Михайлович. Україна в період Другої світової війни : навч. посіб. О. М. Завальнюк, С. В. Олійник, С. В. Трубчанінов. Кам'янець-Поділ. : Оіюм, 2012. 543 с. : табл. Бібліогр. напочатку тем.
33. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К., 1999.
34. Конев И. С. Записки командующего фронтом. М., 1972. С. 47. 4
35. Козлітін, В. Д. Друга світова війна, 1939-1945 рр. : Навч. посіб. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. Х. : РА, 2001. 335 с. : іл., табл.
36. Кентій А. В., Лозицький В. С., Слободянюк М. А. Україна. Друга світова війна. 1939-1945 (2010) Вип. 3: Радянський рух Опору на окупованій території України 2010
37. Калакура Я. та ін. Історичне джерелознавство. К.: Либидь, 2002. 488 с.
38. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). В. Литвин ; відпов. ред. В. А. Смолій. Київ : Лі-Терра, 2004. 464 с
39. Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы. отв. ред. М. Мягков ; сост. Ю. Никифоров. М., 2002.
40. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. І. К. Патриляк, М. А. Боровик. Київ ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. 591 с
41. Перехрест О. Г. Україна. Друга світова війна. 1939-1945 (2010) Вип. 2: Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) 2014
42. Сучасні дискусії про Другу світову війну : збірник наук. ст. та виступів укр. і зарубіжних істориків. Г. Бекірова, К. Беркгоф, О. Будницький [та

- ін.] ; упоряд.: Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів : ЗУКЦ, 2012. 224 с.
43. Сиренов А. и др. Источниковедение. М.: Ютраит, 2015. 396 с.
44. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. М., 1961. С. 555–556.
45. Україна в полум'ї війни 1941–1945 / П. П. Панченко [та ін.]. Київ : Україна, 2005. 560 с.
46. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф., [27 квіт. 2010 р.] / Мемор. комплекс "Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 р." [та ін. ; редкол.: Легасова Л. В. (відп. ред.) та ін.]. К. : Мемор. комплекс "Нац. музей історії ВВВ 1941--1945 років", 2011. - 798 с
47. Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.): актуальні проблеми історії : матеріали "круглого столу" у Дніпропетр. нац. ун-ті ім. О. Гончара, 7 трав. 2010 р. М-во освіти і науки України, Дніпропетр. обл. держ. адмін., Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара ; [редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. Д. : Герда, 2010.
48. Україна в Другій світовій війні: бачення через роки : Матеріали Всеукр. конф., присвяч. 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом, м. Бердянськ, 30-31 берез. 2004 р. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України і др. ; [Редкол.: Войцехівський Ю.В. та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2004.
49. Україна у Великій Вітчизняній війні : бібліогр.покажч. видань, присвяч. 50-річчю Перемоги. Книжк. Палата України ; уклад.: Л. А. Кириченко, В. М. Репік. Київ, 1997. 51 с
50. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. : іст. нариси : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2011-. Кн. 1 : [А. Айсфельд та ін.], 2011. 731, [2] с. : іл. Бібліогр. наприкінці розд.
51. УІНП. Закон України "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років" №315-VIII від 09.04.2015. Режим

доступу: <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-instituti/zakony/zakon-ukrayiny-pro-uvichnennya-peremogy-nad-nacyzmom-u-drugiy-svitoviy-viyeni-1939-1945-rokiv-no315-viii-vid-09042015> (дата звернення: 29.10.2021)

52. УІНП. Матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення (8 травня) та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня) <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/muzeynukam/informaciyni-materialy/materialy-do-vidznachennya-dnya-pamyati-ta-prymyrennya-8-travnnya-ta-dnya-peremogy-nad-nacyzmom-u-drugiy-svitoviy-viyeni-9-travnnya> (дата звернення: 30.10.2021)

53. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс

54. «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. 324 с. Режим доступу https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/3_catalog_zmist.pdf (дата звернення: 1.11.2021)

55. МОН України. Навчальні програми для 10-11 класів. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 30.10.2021)